

АЛЬТЕРНАТИВНИЙ ЗВІТ

до Комітету ООН проти катувань
щодо виконання Україною своїх міжнародних
зобов'язань за Конвенцією проти катувань
та інших жорстоких, нелюдських або таких,
що принижують гідність, видів поведження
і покарання

2025

Альтернативний звіт до Комітету ООН проти катувань щодо виконання Україною своїх міжнародних зобов'язань за Конвенцією проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання. Київ, 2025. 80 с.

У цьому альтернативному звіті до звіту, поданого урядом України, констатується прогрес, досягнутий Україною у сфері протидії катуванням як системним порушенням у сфері кримінальної юстиції, а саме розвиток Національного превентивного механізму (НПМ), часткова імплементація Стамбульського протоколу тощо. У ньому представлена позиція щодо ситуації з катуваннями та іншими формами жорстокого поводження в Україні, що має допомогти експертам Комітету ООН проти катувань максимально повно розібратися в проблемах у цій сфері.

Звіт підготувала коаліція правозахисних організацій, до якої входять Центр прав людини ZMINA, ГО «Ukrainian Legal Advisory Group» (ULAG), ГО «Україна без тортур» та ГО «Freerights», у співпраці з міжнародною організацією «World Organization Against Torture» (OMCT).

Зміст

Список скорочень.....	3
Вступ	5
Ключові рекомендації.....	6
Розділ 1.	
Позитивні аспекти.....	8
1.1. Робота Національного превентивного механізму.....	8
1.2. Впровадження Стамбульського протоколу	13
1.3. Ухвалення Стратегії протидії катуванням у системі кримінальної юстиції та затвердження плану заходів із її реалізації	15
1.4. Введення інспекторів з прав людини в місцях несвободи.....	16
Розділ 2.	
Визначення катувань.....	17
2.1. Визначення катування за національним законодавством.....	17
2.2. Звільнення від покарання за катування.....	19
2.3. Рекомендації	19
Розділ 3.	
Основні правові гарантії.....	20
3.1. Доступ до незалежного адвоката	20
3.2. Доступ до незалежного лікаря.....	23
3.3. Повідомлення рідних про затримання	25
3.4. Доступ до судді та оскарження арешту й затримання.....	25
3.5. Рекомендації	27
Розділ 4.	
Розслідування та притягнення до відповідальності за катування та жорстоке, нелюдське або таке, що принижує гідність, поводження і покарання	28
4.1. Загальна інформація.....	28
4.2. Державне бюро розслідувань	28
4.3. Органи прокуратури	30
4.4. Інші органи правопорядку	31
4.5. Рекомендації	33
Розділ 5.	
Неприпустимість зізнань, отриманих під тортурами	34
5.1. Огляд законодавства про неприпустимість зізнань, отриманих під тортурами, і практики його застосування.....	34
5.2. Рекомендації	37

Розділ 6.

Умови тримання під вартою в колоніях, слідчих ізоляторах та ізоляторах тимчасового тримання.....	38
6.1. Загальний опис ситуації.....	38
6.2. Примусове годування.....	42
6.3. Рекомендації.....	45

Розділ 7.

Відшкодування та реабілітація постраждалих.....	47
7.1. Позитивний обов'язок держави зі створення належної системи відшкодування.....	47
7.2. Законодавство про відшкодування шкоди, завданої внаслідок катування.....	48
7.3. Відшкодування моральної шкоди.....	50
7.4. Реабілітація у сфері охорони здоров'я.....	52
7.5. Рекомендації.....	53

Розділ 8.

Національна інституція з прав людини, Національний превентивний механізм і моніторинг місць несвободи.....	54
8.1. Національна інституція з прав людини.....	54
8.2. Національний превентивний механізм та інші спостережні інструменти.....	57
8.3. Рекомендації.....	60

Розділ 9.

Ситуація з правозахисниками та становище громадянського суспільства.....	63
9.1. Законодавча рамка про свободу мирних зібрань, об'єднань та асоціацій і діяльність правозахисників.....	63
9.2. Напади на правозахисників і громадських активістів та ситуація з їх розслідуванням.....	65
9.3. Рекомендації.....	67

Розділ 10.

Розслідування домашнього насильства й притягнення винних осіб до відповідальності.....	68
10.1. Національне законодавство.....	68
10.2. Дані досудового розслідування.....	70
10.3. Дані судового розгляду.....	71
10.4. Рекомендації.....	72

Розділ 11.

Документування та розслідування катувань, скоєних Росією під час збройного конфлікту.....	73
11.1. Загальні положення.....	73
11.2. Недосконалість кримінального законодавства.....	75
11.3. Практичні проблеми в процесі розслідування.....	75
11.4. Розгляд справ за відсутності обвинуваченого (in absentia).....	77
11.5. Труднощі в роботі органів правосуддя.....	78
11.6. Рекомендації.....	80

Список скорочень

БПД	безоплатна правнича допомога
ВРУ	Верховна Рада України
ГО	громадська організація
ДБР	Державне бюро розслідувань
ДКВС	Державна кримінально-виконавча служба України
«ДНР»	самопроголошена «Донецька народна республіка»
ЄКПТ	Європейський комітет з питань запобігання катуванням
ЄРДР	Єдиний реєстр досудових розслідувань
ЄКПЛ	Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (Європейська конвенція з прав людини)
ЄСПЛ	Європейський суд з прав людини
ЗСУ	Збройні Сили України
ІТТ	ізолятор тимчасового тримання
КВК	Кримінально-виконавчий кодекс України
КК	Кримінальний кодекс України
КМУ	Кабінет Міністрів України
КПК	Кримінальний процесуальний кодекс України
«ЛНР»	самопроголошена «Луганська народна республіка»
МВС	Міністерство внутрішніх справ України
НАБУ	Національне антикорупційне бюро України
НІПЛ	Національна інституція з прав людини
НПМ	Національний превентивний механізм
НПУ	Національна поліція України
ОГП	Офіс Генерального прокурора
РФ	Російська Федерація
СБУ	Служба безпеки України
СІЗО	слідчий ізолятор

Вступ

Коаліція громадських організацій, до якої входять Центр прав людини ZMINA (розділи 1, 3, 5, 7, 9, 10, підрозділ 6.2), ГО «Ukrainian Legal Advisory Group» (ULAG) (розділ 11), ГО «Україна без тортур» (розділи 6 і 8) та ГО «Freerights» (розділи 2 і 4), у співпраці з міжнародною організацією «World Organization Against Torture» (ОМСТ) підготувала цей Альтернативний звіт до Комітету ООН проти катувань (далі – Комітет), зважаючи на важливість виконання Україною своїх міжнародних зобов'язань за Конвенцією проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поведінки і покарання. Цей Звіт має на меті всебічно висвітлити питання дотримання права людини на особисту гідність.

У Звіті констатується прогрес, досягнутий Україною у сфері протидії катуванням як системним порушенням у сфері кримінальної юстиції, а саме розвиток Національного превентивного механізму (НПМ), часткова імплементація Стамбульського протоколу тощо. У ньому представлена позиція щодо ситуації з катуваннями та іншими формами жорстокого поведінки в Україні, що має допомогти експертам Комітету максимально повно розібратися в проблемах у цій сфері.

Цей Звіт підготовлено, щоб гарантувати неупереджений розгляд Комітетом виконання Україною наданих рекомендацій. Зокрема, до Звіту було включено такі основні питання:

- визначення катування за національним законодавством і його відповідність міжнародним нормам;
- процедура розслідування катувань та жорстокого, нелюдського або такого, що принижує гідність особи, поведінки;
- основні правові гарантії, такі як доступ до незалежного адвоката, лікаря; повідомлення близьким родичам про затримання особи; інформація про висунуте обвинувачення; доступ до судді та оскарження позбавлення волі;
- неприпустимість використання як доказів показань особи, отриманих унаслідок катування, жорстокого, нелюдського або такого, що принижує гідність особи, поведінки або погрози застосування такого поведінки;
- умови тримання в місцях позбавлення волі;
- відшкодування та реабілітація жертв катування;
- національна правозахисна інституція, НПМ і моніторинг місць позбавлення волі;
- ситуація з роботою правозахисників і функціонуванням громадянського суспільства в Україні.

Окрему увагу присвячено викликам, пов'язаним зі збройним конфліктом, – документуванню та розслідуванню тортур, учинених під час російської збройної агресії в Україні.

Кожен розділ містить рекомендації для Уряду України щодо подолання проблем, описаних у Звіті.

Ключові рекомендації

Звіт містить такі ключові рекомендації, які детально описані в кожному розділі:

1. Узгодити з міжнародними стандартами визначення спеціального суб'єкта вчинення злочину в межах статті 127 КК «Катування», тобто передбачити відповідальність за злочин катування винятково представників органів державної влади, які безпосередньо брали участь у катуванні або якщо катування відбувалося за їхньою прямою вказівкою або наказом.
2. Внести зміни до КПК і визначити в статті 196 «Ухвала про застосування запобіжних заходів» обов'язковий її елемент – час затримання, наявність чи відсутність зволікання в доставленні особи до слідчого судді, повідомленні про підозру, а також визначити в статті 303 КПК окрему підставу для звернення до слідчого судді на стадії досудового розслідування – перевірку підстав і законності процесу затримання особи.
3. Забезпечити дотримання Національною поліцією (НПУ), Державним бюро розслідувань (ДБР), Службою безпеки України (СБУ) та органами прокуратури міжнародно визнаних стандартів і процедур реєстрації та документування катувань, а також своєчасного, ефективного та ретельного розслідування випадків катувань.
4. Імплементувати в діяльність НПУ, ДБР, СБУ та прокуратури Принципи ефективного ведення опитування під час розслідування та збору інформації (Принципи Мендеса), які передбачають застосування непримусових методів опитування та суворе дотримання процесуальних гарантій підозрюваних та обвинувачених осіб.
5. Внести зміни до кримінального процесуального законодавства (частина 11 статті 615 КПК) і виключити можливість використання показань підозрюваного, отриманих на стадії досудового розслідування, як доказів у кримінальному провадженні. Так само слід вилучити норму про можливість дистанційної участі захисника в кримінальному провадженні в період воєнного стану (частина 12 статті 615 КПК).
6. Покращити медичне обслуговування в закладах пенітенціарної системи шляхом проведення структурних реформ у системі охорони здоров'я в місцях позбавлення волі та забезпечення належного фінансування й ресурсного забезпечення.
7. Підвищити рівень безпеки та обладнання захисних споруд установ виконання покарань в умовах повномасштабного вторгнення Росії в Україну шляхом обладнання укриттів для ув'язнених відповідно до вимог цивільного захисту та забезпечення своєчасного переміщення утримуваних осіб, засуджених та ув'язнених до захисних споруд під час повітряних тривог.
8. Визначити в статті 206-1 КПК і частині 3 статті 116 КВК критерії або стандарти, які повинні бути враховані слідчим суддею, судом при розв'язанні питання про застосування до особи, яка тримається під вартою, відбуває покарання, заходів примусового годування, та переглянути наявні види примусового годування на предмет їх відповідності сучасним методам.
9. Створити дієвий механізм відшкодування шкоди жертвам катування, який включатиме незалежні органи розгляду скарг, оцінку розміру шкоди й правничу допомогу в ініціюванні процесу відшкодування, а також запровадити програму психологічної та медичної реабілітації для жертв катувань на державному рівні.
10. Передбачити в КПК та відповідному законі надання безоплатної правової допомоги жертвам катувань та потерпілим у кримінальних провадженнях.

11. Для посилення національної інституції з прав людини (Уповноваженого ВРУ з прав людини) доцільно здійснити комплекс реформ та заходів, зокрема забезпечити фінансову незалежність Омбудсмана, удосконалити процедуру обрання Уповноваженого ВРУ з прав людини, посилити кадрову та організаційну спроможність Секретаріату Омбудсмана, усунути законодавчі колізії, які загрожують його незалежності.
12. Для вдосконалення функціонування національного превентивного механізму необхідно удосконалити методологію відвідувань і звітності, збільшити фінансові та людські ресурси, розробити спеціальні процедури безпеки для моніторів НПМ для відвідування місць несвободи в умовах воєнного стану, посилити співпрацю Омбудсмана з громадянським суспільством, а також забезпечити інституційне зміцнення та навчання осіб, які залучені до реалізації НПМ.
13. Забезпечити ефективне розслідування всіх злочинів, скоєних проти правозахисників та громадських активістів, зосередивши увагу не лише на безпосередніх виконавцях, але й на організаторах та підбурювачах таких злочинів.
14. Внести зміни до статті 477 КПК (Поняття кримінального провадження у формі приватного обвинувачення) і вилучити злочини, пов'язані з домашнім насильством, зґвалтування, сексуальне насильство, примушування до вступу в статевий зв'язок із переліку справ приватного обвинувачення, тобто таких, що можуть бути розпочаті лише на підставі заяви потерпілого, визначеного в пункті 1 частини 1 статті 477 КПК.
15. Внести зміни до КК для узгодження найтяжчих міжнародних злочинів з нормами міжнародного права, переглянути та внести зміни до статей 27 (Співучасть) та 28 (Спільне вчинення злочину) з метою узгодження їх із міжнародними стандартами розуміння форм участі у вчиненні злочину, пособництва та сприяння, а також спільної злочинної діяльності.

Розділ 1.

Позитивні аспекти

1.1. РОБОТА НАЦІОНАЛЬНОГО ПРЕВЕНТИВНОГО МЕХАНІЗМУ

НПМ в Україні почав функціонувати у 2012 році за моделлю «Омбудсман+», яка передбачає тісну співпрацю між Уповноваженим ВРУ з прав людини та представниками громадськості. Модель «Омбудсман+» забезпечує систематичний моніторинг місць несвободи та спрямована на запобігання катуванням та іншим формам жорстокого, нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження.

Елементи моделі «Омбудсман+»:

- Уповноважений ВРУ з прав людини;
- Департамент з питань реалізації НПМ;
- представництва Уповноваженого в областях, які забезпечують реалізацію повноважень НПМ на регіональному рівні, зокрема організацію моніторингових візитів і прийом громадян;
- Консультативна рада з питань реалізації НПМ;
- громадські монітори.

Згідно з моделлю, відвідування місць несвободи здійснюють працівники Секретаріату Уповноваженого спільно з представниками громадськості. У 2021 році за ініціативи ГО «Україна без тортур» було розпочато проєкт самостійного відвідування моніторами місць несвободи без представників Секретаріату.

НПМ діє на підставі Закону України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини»¹ й Регламенту організації та здійснення регулярних відвідувань місць несвободи. Група НПМ може відвідувати місця несвободи без попереднього дозволу. Згідно з Регламентом:

- учасники НПМ мають право на опитування ув'язнених за умов, які унеможливають стороннє прослуховування, у тому числі за відсутності третіх осіб;
- опитування можуть проводитися в присутності необхідних осіб: перекладача, лікаря, працівників місць несвободи, а в разі опитування неповнолітніх – за участі їхнього законного представника, педагога або психолога (пункт 5.3.4 Регламенту);
- мета таких відвідувань полягає в моніторингу поводження з ув'язненими та оцінці умов їх тримання.

План відвідувань місць несвободи формується Департаментом НПМ з урахуванням необхідності періодичного охоплення всіх місць несвободи в Україні. Консультативна рада при Уповноваженому має право надавати пропозиції щодо цього плану. Кількість візитів НПМ не обмежена, вони поділяються на планові, позапланові і цільові².

Участь у моніторингових візитах дозволена представникам громадських організацій, експертам, ученим та іншим спеціалістам незалежно від їхніх форм власності або підпорядкування. Представники

¹ Закон України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини» від 23.12.1997 № 776/97-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/776/97-%D0%B2%D1%80#Text>

² Пункт 1.4 наказу Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини «Про внесення змін до Регламенту організації та здійснення регулярних відвідувань місць несвободи для виконання функцій національного превентивного механізму в Україні» від 17.10.2024 № 137.15/24. URL: <https://files.notorture.org.ua/lib/Reglament.pdf>

громадськості залучаються Уповноваженим ВРУ з прав людини через чинне доручення про право участі у відвідуваннях НПМ. Консультативна рада має право рекомендувати Уповноваженому надати або скасувати таке доручення.

Щоб продемонструвати реалізацію НПМ в Україні, звернемося до статистичних даних за останні п'ять років.

2020 рік

Попри виклики, які постали перед НПМ багатьох країн у зв'язку з пандемією COVID-19, ураховуючи рекомендації Підкомітету з питань запобігання катуванням державам-учасникам і НПМ щодо пандемії коронавірусної хвороби, Уповноважений ВРУ з прав людини у 2020 році провів 815 моніторингових візитів (для порівняння, у 2019 році – 711), з яких 677 – з метою вивчення стану забезпечення заходів із запобігання та поширення хвороби COVID-19 у місцях несвободи.

Стан додержання прав людини в місцях несвободи під час запровадження карантинних заходів і протидія поширенню коронавірусної інфекції в таких установах висвітлені в спеціальній доповіді «Стан додержання прав і свобод людини в місцях несвободи у період дії надзвичайної ситуації, пов'язаної з поширенням гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2»³.

Стратегічним напрямом діяльності НПМ у 2020 році було визначено проведення моніторингу прав осіб на особисту безпеку та охорону здоров'я в закладах соціальної сфери (державної та недержавної форм власності), охорони здоров'я, а також у СІЗО.

З метою реалізації цього напрямку НПМ здійснив моніторингові візити, зокрема до:

- закладів соціального захисту населення (державної форми власності) – 179;
- реабілітаційних центрів для осіб із різними видами залежностей і будинків для осіб похилого віку (недержавної форми власності) – 92;
- закладів охорони здоров'я – 52;
- СІЗО – 57 (у тому числі 28 повторних).

За результатами проведених візитів НПМ виявив системні порушення прав утримуваних осіб у місцях несвободи всіх типів, зокрема порушення права:

- на захист від катувань та жорстокого поводження;
- на свободу та особисту недоторканність;
- на належну медичну допомогу;
- на гідні умови тримання;
- на професійну правничу допомогу.

З метою забезпечення додержання прав утримуваних осіб Омбудсман вніс 18 подань до центральних органів виконавчої влади щодо поновлення порушених прав осіб, які утримуються в місцях несвободи, і надіслав 2,5 тисячі листів до органів державної влади з рекомендаціями щодо усунення виявлених порушень. Органи правопорядку за зверненнями Уповноваженого ВРУ з прав людини розпочали досудове розслідування у 24 кримінальних провадженнях. Зокрема, ОГП відкрив 11 кримінальних проваджень за статтями КК: 365 (Перевищення влади або службових повноважень працівником правоохоронного органу) – 8; 127 (Катування) – 2; 371 (Завідомо незаконні затримання, привід, домашній арешт або тримання під вартою) – 3; 374 (Порушення права на захист) – 3⁴.

³ Спеціальна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини «Стан додержання прав і свобод людини в місцях несвободи у період дії надзвичайної ситуації, пов'язаної з поширенням гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2». URL: <https://ombudsman.gov.ua/storage/app/media/uploaded-files/dopovid-2020-covid-19-1.pdf>

⁴ Спеціальна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини «Стан реалізації національного превентивного механізму у 2020 році». URL: <https://ombudsman.gov.ua/storage/app/media/uploaded-files/spetsialna-dopovid-preventyvnij-mehanizm-2020%20.pdf>

2021 рік

У 2021 році НПМ провів 981 візит до місць несвободи всіх типів із метою моніторингу дотримання прав осіб, які в них тримаються, у тому числі стану забезпечення заходів із запобігання та поширення хвороби COVID-19. Зокрема, до установ, віднесених до сфери управління Міністерства соціальної політики, – 294, МВС – 219, Міністерства юстиції – 151, Міністерства охорони здоров'я – 72, Міністерства освіти і науки – 71, Міністерства оборони – 10, Державної міграційної служби – 1, Державної податкової служби – 2, судів – 160. Протягом року 131 громадський монітор долучився до відвідувань місць несвободи у форматі «Омбудсман+». Моніторинговими візитами було охоплено 25 % усіх місць несвободи, що є найвищим показником із моменту впровадження НПМ в Україні. За результатами візитів і розгляду повідомлень громадян встановлено порушення прав утримуваних осіб, а саме:

- права на захист від катувань та жорстокого поводження;
- права на свободу та особисту недоторканність, гідні умови тримання;
- права на охорону здоров'я та медичну допомогу;
- права на захист тощо.

За зверненнями Уповноваженого ВРУ з прав людини до органів правопорядку щодо порушення прав осіб у місцях несвободи розпочато досудове розслідування в 30 кримінальних провадженнях.

У 2021 році порушення права затриманих на захист від катувань були зафіксовані в 30 % відвіданих органах і підрозділах НПУ (200 із 970), а саме – надмірне застосування фізичної сили поліцейськими під час затримання. Протягом 2021 року до закладів охорони здоров'я звернулося 935 осіб із повідомленнями про завдані працівниками поліції під час затримання тілесні ушкодження. За такими зверненнями органи правопорядку внесли до ЄРДР відомості й розпочали досудове розслідування в 315 кримінальних провадженнях⁵.

2022 рік

У 2022 році перед НПМ постали нові виклики через повномасштабну агресію РФ: окупація територій, обстріли, відсутність укриттів у місцях несвободи тощо. Широкомасштабний військовий наступ РФ, який розпочався 24 лютого 2022 року, спричинив масові порушення прав людини та грубе нехтування законами і звичаями ведення війни. Попри труднощі, викликані збройною агресією проти України, Уповноважений ВРУ з прав людини продовжив виконання функцій НПМ відповідно до міжнародних зобов'язань за Факультативним протоколом до Конвенції проти катувань. Працівники Департаменту НПМ, регіональних представництв Уповноваженого разом зі 141 громадським монітором продовжили відвідувати місця несвободи в межах реалізації НПМ за формулою «Омбудсман+».

В умовах широкомасштабної збройної агресії проти України реалізація функцій НПМ була ускладнена через низку причин, зокрема:

- погіршення умов тримання осіб у місцях несвободи внаслідок небезпеки обстрілів і захоплення, незабезпечення місць несвободи достатньою кількістю укриттів і бомбосховищ, обмеженість запасів медикаментів, харчових продуктів і питної води;
- втрату зв'язку з персоналом й утримуваними в захоплених місцях несвободи на окупованих територіях;
- руйнування інфраструктури місць несвободи внаслідок бойових дій;
- втрату повноцінного логістичного забезпечення НПМ унаслідок руйнування шляхів сполучення, об'єктів транспортної інфраструктури, перебоїв постачання палива;

⁵ Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про стан дотримання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні за 2021 рік. URL: <https://ombudsman.gov.ua/storage/app/media/uploaded-files/schoricha-dopovid-2021.pdf>

- релокацію місць несвободи у зв'язку з евакуацією, зокрема за межі України (дитячі будинки, будинки-інтернати тощо);
- неможливість забезпечення учасників груп НПМ та участі у відвідуваннях місць несвободи представників громадських організацій у зв'язку з виїздом за межі України.

Попри такі складнощі, протягом 2022 року проведено 345 відвідувань НПМ різних місць несвободи, а саме: 144 закладів соціального захисту населення сфери правового регулювання Міністерства соціальної політики; 69 місць несвободи сфери правового регулювання МВС; 61 установа виконання покарання Міністерства юстиції; 26 закладів освіти сфери правового регулювання Міністерства освіти і науки; 21 приміщення судів; 17 закладів охорони здоров'я сфери правового регулювання Міністерства охорони здоров'я; 7 місць несвободи сфери правового регулювання Міністерства оборони.

НПМ встановив факти надмірного застосування сили працівниками поліції під час затримання громадян, а також застосування спецзасобів із порушенням установлених законодавством вимог. НПМ не отримав даних про своєчасне внутрішнє реагування органами НПУ на такі факти, притягнення винних осіб до передбаченої законом відповідальності. Також упродовж 2022 року під час відвідувань НПМ були встановлені випадки розгляду повідомлень громадян про застосування поліцейськими до них фізичної сили з порушенням вимог статті 214 КПК.

У результаті візитів було зафіксовано ще одну системну проблему – порушення права на харчування та доступ до питної води, що може вважатися жорстоким поведінням. Омбудсман надав МВС рекомендації щодо розроблення нормативно-правового акта для забезпечення харчуванням і питною водою осіб, затриманих за підозрою в скоєнні злочину, які тривалий час (понад 3 години) перебувають в органах поліції та не можуть утримуватися в кімнатах для затриманих, бо їх немає або вони припинили функціонувати через невідповідність національним і міжнародним стандартам та з інших причин. Проте зазначена рекомендація до цього часу залишається виконаною лише в частині забезпечення такої категорії осіб питною водою.

За результатами відвідувань місць несвободи у 2022 році:

- внесено 21 подання Уповноваженого центральним органам виконавчої влади щодо усунення порушень прав людини в місцях несвободи;
- на підставі інформації, наданої Секретаріатом Уповноваженого, органи правопорядку розпочали 8 кримінальних проваджень;
- до державних органів направлено 1008 листів щодо перевірки фактів можливих порушень прав людини;
- опрацьовано 23 нормативно-правові акти, що стосуються організації діяльності місць несвободи, і надано пропозиції до них;
- розглянуто (опрацьовано) 1073 звернення до Уповноваженого (з них щодо порушень прав людини в установах виконання покарань, СІЗО, ІТТ та інших місцях несвободи – 70 %, звернень громадян та організацій щодо реалізації НПМ – 30 %);
- направлено до державних органів, установ та організацій 725 інших листів із питань додержання прав людини і громадянина⁶.

2023 рік

У 2023 році НПМ провів 538 відвідувань місць несвободи. За результатами відвідувань виявлено системні порушення прав і свобод людини і громадянина в місцях несвободи, зокрема права на захист від катувань, жорстокого або такого, що принижує гідність, поведіння чи покарання та інших прав.

⁶ Спеціальна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про стан реалізації національного превентивного механізму в Україні за 2022 рік. URL: <https://ombudsman.gov.ua/storage/app/media/uploaded-files/spetsdopovid-npm-2022-na-druk-1compressed-1.pdf>

З метою усунення виявлених під час відвідувань НПМ порушень прав і свобод людини і громадянина у 2023 році Уповноважений вніс 140 подань до органів державної влади, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян, підприємств, установ, організацій незалежно від форми власності, для вжиття відповідних заходів щодо усунення виявлених порушень. За результатами розгляду внесених подань 55 службових осіб установ притягнуто до дисциплінарної відповідальності.

Департамент з питань реалізації НПМ запровадив практику щоденного надання відомостей про порушення прав людини в місцях несвободи або інформації, що таких випадків немає, а також негайного повідомлення про кожен випадок катувань та інших жорстоких, нелюдських чи таких, що принижують гідність, видів поведінки та покарання від Міністерства юстиції, Державної міграційної служби, Державної прикордонної служби України, Державної судової адміністрації, Бюро економічної безпеки, а також від обласних військових адміністрацій (у координації з районними державними адміністраціями й територіальними громадами). Після опрацювання оперативної інформації, розгляду скарг і звернень про факти, які мають ознаки можливих кримінальних правопорушень, з ініціативи Уповноваженого у 2023 році внесено до ЄРДР відомості та розпочато 26 кримінальних проваджень, зокрема за статтями 127 (Катування), 189 (Вимагання), 365 (Перевищення влади або службових повноважень працівником правоохоронного органу) КК⁷.

Через збройну агресію РФ проти України виникла необхідність створити окремі місця несвободи для тимчасового утримання військовополонених, якими стали табори для утримання російських військовополонених. Це установи для розміщення та утримання військовополонених у період дії на території України воєнного стану, який охоплює воєнний час і частково відбудовний період після закінчення воєнних дій. У вересні 2023 року НПМ відвідав табір, за результатами чого встановив, що адміністрація та співробітники табору з військовополоненими поводитися гуманно, не допускаючи стосовно них насильства, репресалій, жорстокого поведінки і тортур, образливого та принизливого ставлення, залякування й цікавості публіки, засудження та застосування покарання без попереднього судового рішення⁸.

2024 рік

Станом на грудень 2024 року в межах НПМ було проведено 473 моніторингові візити. Загалом під час воєнного стану відбулося більш як 1200 моніторингових візитів. Разом із Секретаріатом Уповноваженого ВРУ з прав людини для реалізації функцій НПМ працювали 183 громадські монітори.

За результатами цих візитів Уповноважений вніс 60 подань до міністерств, органів місцевого самоврядування, правоохоронних і судових органів про усунення порушень прав людини. Як підсумок, 27 службових осіб було притягнуто до дисциплінарної відповідальності, відкрито 17 кримінальних проваджень, проведено 30 службових розслідувань. За результатами службових розслідувань 21 службова особа була притягнута до дисциплінарної відповідальності.

Разом із представниками громадськості було розроблено нову редакцію Регламенту організації та здійснення регулярних відвідувань місць несвободи для виконання функції національного превентивного механізму в Україні⁹.

Окрім цього, у 2024 році було представлено окрему доповідь, дотичну до НПМ, – «Про стан справ щодо недопущення в Україні катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поведінки та покарання у 2023 році».

⁷ Спеціальна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини «Про стан справ щодо недопущення в Україні катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поведінки та покарання в 2023 році». URL: <https://ombudsman.gov.ua/storage/app/media/uploaded-files/%D0%B4%D0%BE%D0%B4%D0%B0%D1%82%D0%BE%D0%BA.pdf>

⁸ Там само.

⁹ Наказ Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини «Про внесення змін до Регламенту організації та здійснення регулярних відвідувань місць несвободи для виконання функцій національного превентивного механізму в Україні» від 17.10.2024 № 137.15/24. URL: <https://files.notorture.org.ua/lib/Reglament.pdf>

У 2024 році продовжив роботу окремий напрям НПМ – відвідування спеціальних таборів для військовополонених, які Україна створила на вимогу Женевських конвенцій. За результатами візитів порушень прав людини не виявлено¹⁰.

Підрозділ 8.1 також присвячений НПМ і детально описує його проблеми, виклики та потреби.

1.2. ВПРОВАДЖЕННЯ СТАМБУЛЬСЬКОГО ПРОТОКОЛУ

Один із факторів, який сприяє продовженню існування тортур, – неспроможність держави проводити швидкі й незалежні судово-медичні обстеження осіб, які заявляють про катування. Незалежні медичні обстеження відіграють важливу роль у розслідуванні актів катувань, визначенні розміру компенсації та процесі виключення з провадження доказів, отриманих за допомогою катувань.

Керівництво з ефективного розслідування і документування катувань та інших видів жорстокого, нелюдського та принизливого поведіння та покарання (Стамбульський протокол) – міжнародний керівний принцип для оцінювання стану осіб, які стверджують, що зазнали катувань і жорстокого поведіння; для розслідування справ щодо ймовірного застосування катувань і надання результатів такої оцінки судовому або будь-якому іншому органу розслідування.

Протягом останніх семи років Україна зробила низку кроків для імплементації Стамбульського протоколу.

Так, у 2017 році на базі Міністерства охорони здоров'я України була утворена міждисциплінарна робоча група для розроблення медичного стандарту «Медичне документування катування чи нелюдського або такого, що принижує гідність, поведіння чи покарання»¹¹. До її складу ввійшли представники ОГП, МВС, НПУ, Уповноваженого ВРУ з прав людини.

У 2019 році Уповноважений ВРУ з прав людини представив Спеціальну доповідь про стан імплементації положень Стамбульського протоколу в Україні як інструменту ефективного документування тортур та інших видів жорстокого поведіння¹². У ній він звернув увагу, що Україна дотепер офіційно не забезпечила безумовне виконання приписів Стамбульського протоколу в повному обсязі та імплементувала його у свою практику лише частково.

Також у 2019 році за результатами відвідування Спеціальним доповідачем ООН місць несвободи в Україні у 2018 році було рекомендовано, серед іншого, адаптувати медичні реєстраційні форми, які використовуються, таким чином, щоб вони відповідали рекомендаціям Стамбульського протоколу¹³.

У березні 2021 року указом Президента України була затверджена оновлена Національна стратегія у сфері прав людини, одним зі стратегічних напрямів якої була визначена імплементація Стамбульського протоколу¹⁴.

Впровадження Стамбульського протоколу почалося на рівні пенітенціарної системи. Так, у жовтні 2021 року наказом Центру охорони здоров'я ДКВС № 318-ОД затверджено карту первинної фіксації

¹⁰ Цього року монітори НПМ здійснили 473 візити до місць несвободи, за результатами Омбудсман вніс 60 подань про порушення прав людини. ZMINA, 2024. URL: <https://zmina.info/news/npm/>

¹¹ МОЗ розробляє стандарти для ефективного медичного документування катування. Урядовий портал, 2017. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/250097813>

¹² Спеціальна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про стан імплементації положень Стамбульського протоколу в Україні як інструменту ефективного документування тортур та інших видів жорстокого поведіння, 2019. URL: <https://ombudsman.gov.ua/uk/shchorichni-ta-specialni-dopovidi>

¹³ Report of the Special Rapporteur on Torture and Other Cruel, Inhuman or Degrading Treatment or Punishment on his visit to Ukraine : comments by the State. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/3792002?ln=ru&v=pdf>

¹⁴ Указ Президента України «Про Національну стратегію у сфері прав людини» від 24.03.2021 № 119/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/119/2021#Text>

зовнішніх ушкоджень, інструкцій щодо її заповнення та форми журналу обліку виявлених тілесних ушкоджень¹⁵.

За повідомленням Центру, на виконання наказу «Про затвердження Карти первинної фіксації зовнішніх ушкоджень, інструкцій щодо її заповнення та форми журналу обліку виявлених тілесних ушкоджень» протягом 2022 року медичні працівники закладів охорони здоров'я Центру охорони здоров'я ДКВС зафіксували 3000 тілесних ушкоджень в установах виконання покарань і СІЗО. 2103 випадки (70 %) було зафіксовано при надходженні до установ і 897 випадків (30 %) – під час перебування в установах. Про кожен виявлений випадок тілесного ушкодження було поінформовано відповідні органи прокуратури; у 31 випадку (1 %) – ДБР. При фіксації тілесних ушкоджень у 2870 випадках (96 % від усіх зафіксованих) було проведено фотофіксацію, з них: при надходженні до установ – 2036 (71 %) та 834 (29 %) під час тримання в установах. У 130 засуджених та осіб, узятих під варту (4 %), не було проведено фотофіксацію, оскільки вони відмовилися від фотофіксації виявлених тілесних ушкоджень¹⁶.

Утім, медичні працівники в пенітенціарній системі, хоч і є формально незалежними від адміністрації установи, фактично піддаються її впливу¹⁷. Тому правозахисні організації рекомендували розробити єдиний стандарт фіксації тілесних ушкоджень, обов'язковий для місць несвободи всіх типів і підпорядкування, і єдиний порядок інформування компетентного органу розслідування (ДБР) про всі випадки ймовірних катувань у місцях несвободи¹⁸.

Згідно зі Спеціальною доповіддю Уповноваженого ВРУ з прав людини «Про стан справ щодо недопущення в Україні катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження та покарання в 2023 році», в Україні вживалися заходи із впровадження рекомендацій Стамбульського протоколу щодо документування фактів катувань і неналежного поводження, зокрема, під час перебування пацієнтів у закладах охорони здоров'я. Зокрема, планувалося розроблення форми медичної документації, за допомогою якої медичні працівники зможуть вчасно документувати необхідну інформацію стосовно такого поводження та передавати її відповідним органам правопорядку. За підсумками візитів Уповноважений надав рекомендацію розробити та реалізувати порядок проведення тілесного огляду пацієнтів відповідно до Стамбульського протоколу та медичну форму для належного документування фактів катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання та внести відповідні зміни до наказу Міністерства охорони здоров'я України «Про затвердження форм первинної облікової документації та Інструкцій щодо їх заповнення, що використовуються у закладах охорони здоров'я незалежно від форми власності та підпорядкування» від 14.02.2012 № 110.

У лютому 2024 року Міністерство охорони здоров'я України видало наказ № 186, увівши в дію форму первинної облікової документації № 511 «Довідка про фіксацію тілесних ушкоджень та інструкція щодо її заповнення»¹⁹. Було розроблено карту первинної фіксації тілесних ушкоджень кримінального характеру, яка передбачає докладний опис тілесних ушкоджень, їх характеру, розмірів і графічного відображення їх розташування.

Важливо надалі впроваджувати Стамбульський протокол із метою забезпечення ефективного застосування медичного стандарту раннього виявлення та документування доказів катувань, належного фіксування й розслідування випадків катувань.

¹⁵ Наказ Центру охорони здоров'я Державної кримінально-виконавчої служби України «Про затвердження Карти первинної фіксації зовнішніх ушкоджень, інструкцій щодо її заповнення та форми журналу обліку виявлених тілесних ушкоджень» від 29.10.2021 № 318-ОД. URL: <https://coz.kvs.gov.ua/?p=10315>

¹⁶ Виконання наказу ЦОЗ ДКВС України. URL: <https://coz.kvs.gov.ua/?p=10315>

¹⁷ Практика фіксації катувань у місцях несвободи. Звіт за результатами дослідження. URL: <https://zmina.ua/wp-content/uploads/sites/2/2020/02/fixingtorture-web.pdf>

¹⁸ Там само.

¹⁹ Наказ Міністерства охорони здоров'я України «Про внесення зміни до п. 1 наказу Міністерства охорони здоров'я України від 14.02.2012 № 110» від 02.02.2024 № 186. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/re41588>

1.3. УХВАЛЕННЯ СТРАТЕГІЇ ПРОТИДІЇ КАТУВАННЯМ У СИСТЕМІ КРИМІНАЛЬНОЇ ЮСТИЦІЇ ТА ЗАТВЕРДЖЕННЯ ПЛАНУ ЗАХОДІВ ІЗ ЇЇ РЕАЛІЗАЦІЇ

У Спеціальній доповіді Уповноваженого ВРУ з прав людини щодо стану імплементації положень Стамбульського протоколу в Україні у 2019 році вказувалося, що імплементація Україною Стамбульського протоколу повинна бути втілена у вигляді Національної стратегії запобігання катуванням на рівні держави, взаємодії органів державної влади, громадянського суспільства та за участю міжнародної спільноти, яка охоплюватиме всі місця, де людина може зазнавати катувань²⁰.

У жовтні 2021 року розпорядженням КМУ схвалено Стратегію протидії катуванням у системі кримінальної юстиції, яка визначає напрями розвитку національної системи протидії катуванням, вчиненим працівниками органів правопорядку²¹.

Стратегічні цілі до 1 січня 2026 року:

- 1) зниження рівня замовчування проблеми катування в суспільстві;
- 2) забезпечення звертання менше ніж 60 % жертв катувань зі скаргами щодо катування працівниками правоохоронних органів до органів прокуратури та/або ДБР;
- 3) ефективне функціонування електронної системи пошуку, збирання, зберігання, збору та аналізу інформації про вчинення катування та обміну нею суб'єктами владних повноважень (відповідними розпорядниками);
- 4) забезпечення розслідування близько 90 % кримінальних проваджень щодо катувань у строк не більше одного року спеціалізованими підрозділами ДБР і прокуратури та розгляду їх судами протягом не більше двох років;
- 5) оприлюднення інформації щодо не менше ніж 30 % випадків катувань, які стали відомими «із системи» внаслідок подання скарг колегами – працівниками правоохоронних органів, внесення відомостей до ЄРДР прокурором за власною ініціативою, постановлення ухвал слідчих суддів щодо проведення перевірки тверджень затриманих осіб про застосування до них катування тощо.

Цим розпорядженням також затверджено План заходів з реалізації Стратегії протидії катуванням у системі кримінальної юстиції, який, серед іншого, визначає строк виконання і суб'єктів, відповідальних за його виконання²². Окремі кроки вже позначені як виконані. Наприклад, таке завдання, як «Розроблення погоджених державними органами стандартів збору, зберігання, обліку, аналізу, оприлюднення та обміну статистичною інформацією», розділено на заходи:

- розроблення методик збору, зберігання, обліку, аналізу, оприлюднення та обміну інформацією про катування (індикатором виконання є видання відповідного наказу, що було реалізовано у 2024 році);
- розроблення типових форм статистичних даних (індикатором виконання є видання відповідного наказу, що було реалізовано у 2024 році).

Таке завдання, як «Утворення у структурі обласних прокуратур, центрального апарату і територіальних управлінь Державного бюро розслідувань підрозділів, які спеціалізуються виключно на розслідуванні фактів неналежного поведіння із затриманими особами та особами, які тримаються під вартою /

²⁰ Спеціальна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про стан імплементації положень Стамбульського протоколу в Україні як інструменту ефективного документування тортур та інших видів жорстокого поведіння, 2019. URL: <https://ombudsman.gov.ua/uk/shchorichni-ta-specialni-dopovidi>

²¹ Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Стратегії протидії катуванням у системі кримінальної юстиції та затвердження плану заходів з її реалізації» від 28.10.2021 № 1344-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1344-2021-%D1%80#Text>

²² Там само.

відбувають покарання, та здійсненні процесуального керівництва у провадженнях зазначеної категорії», також позначено як виконане – відповідні підрозділи утворено.

Стратегія потребує подальшого впровадження, і основні завдання мають бути перенесені в документи стратегічного характеру на наступні роки.

1.4. ВВЕДЕННЯ ІНСПЕКТОРІВ З ПРАВ ЛЮДИНИ В МІСЦЯХ НЕСВОБОДИ

Наприкінці листопада 2024 року в українських виправних колоніях з'явилися нові штатні посади – старші інспектори з дотримання прав засуджених і запобігання катуванням. Нові працівники мають спостерігати за етапами – прибуттям засуджених у колонії, реагувати на скарги від ув'язнених і доповідати керівництву про порушення прав людини. Введення цієї посади має запобігти випадкам катування й забезпечити їх належне розслідування, що позитивно позначиться на дотриманні Україною конвенційних зобов'язань.

Департамент з питань виконання кримінальних покарань провів конкурсний відбір на ці посади до різних колоній на території України. У першу чергу було оголошено конкурс до тих установ, у яких раніше фіксували порушення прав людини.

Станом на грудень 2024 року було відібрано кандидатів на посади інспекторів з дотримання прав людини у 35 установах із 56, зокрема призначено 23 інспекторів, 12 кандидатів станом на кінець року очікували на призначення. Залишилося відібрати інспекторів до 21 колонії, відповідний конкурс планують оголосити у 2025 році²³.

Окрім уведення в штат колоній посади інспектора, наприкінці 2024 року МВС затвердило Інструкцію з організації діяльності підрозділів дотримання прав людини Національної поліції України²⁴. На інспекторів, які будуть працювати в органах НПУ, серед іншого, покладаються такі завдання:

- 1) участь у реалізації державної політики у сфері забезпечення охорони прав і свобод людини, інтересів суспільства і держави;
- 2) запобігання порушенням прав і свобод людини в діяльності поліції, виявлення та припинення таких порушень, ужиття належних заходів реагування;
- 3) забезпечення дотримання прав затриманих;
- 4) виявлення чинників, що негативно впливають на стан дотримання прав і свобод людини в діяльності поліції, здійснення аналізу причин та умов їх виникнення, ужиття в межах компетенції заходів щодо їх усунення, у тому числі шляхом надання пропозицій і рекомендацій керівнику органу (підрозділу) поліції;
- 5) сприяння особам, які звернулися до органів (підрозділів) поліції, у реалізації їхніх прав і свобод;
- 6) організація та здійснення взаємодії з органами правопорядку й іншими органами державної влади, а також органами місцевого самоврядування, громадськими об'єднаннями, підприємствами, установами та організаціями з питань забезпечення дотримання прав і свобод людини в діяльності поліції.

Хоча інспектори з прав людини, які працюють усередині системи, залежні від неї, через що ефективність такого інструменту може бути сумнівною, утім, їх наявність – радше позитивний фактор, який свідчить про зацікавленість держави в розвитку правозахисних інструментів і загальну направленість на зменшення випадків тортур і жорстокого поводження.

²³ Пирлік Г. Контроль за системою в самій системі. Як у колоніях працюють уповноважені з питань дотримання прав засуджених. ZMINA, 2025. URL: <https://zmina.info/articles/kontrol-za-systemoyu-v-samij-systemi-yak-u-koloniyah-praczuuyut-upovnovazheni-z-pytan-dotrymannya-prav-zasudzhenyh1/>

²⁴ Наказ Міністерства внутрішніх справ України «Про затвердження Інструкції з організації діяльності підрозділів дотримання прав людини Національної поліції України» від 16.10.2024 № 699. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1589-24#Text>

Розділ 2.

Визначення катувань

2.1. ВИЗНАЧЕННЯ КАТУВАННЯ ЗА НАЦІОНАЛЬНИМ ЗАКОНОДАВСТВОМ

Дефініції катувань у кримінальному законодавстві України лише частково відповідають міжнародним стандартам, зокрема Конвенції проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання (1984) та Європейській конвенції про запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню (1987).

З моменту ухвалення КК зі змінами, внесеними законами № 2322-IV від 12.01.2005²⁵, № 270-VI від 15.04.2008²⁶ та № 1707-VI від 05.11.2009²⁷, у статті 127 визначено, що катування – це умисне заподіяння сильного фізичного болю або моральних страждань шляхом насильницьких дій із метою примусу до вчинення будь-якої дії всупереч волі особи, покарання, залякування або дискримінації.

Основними елементами визначено такі складники:

- спричинення фізичного або психічного болю і страждання. Ідеться як про фізичний біль, так і моральні страждання;
- умисність дій, тобто злочин має бути скоєний умисно;
- катування застосовуються з метою примусу до вчинення певних дій, покарання, залякування або дискримінації.

Ці елементи відповідають міжнародним стандартам.

Водночас згідно із зазначеною статтею 127 КК суб'єктом катувань може бути будь-яка особа (загальний суб'єкт), яка досягла віку кримінальної відповідальності, незалежно від того, чи є вона представником державної влади²⁸.

Це прямо суперечить профільній ратифікованій Україною Конвенції проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання. Відповідно до статті 1 Конвенції суб'єктом катувань визнається представник державної влади або інша особа, яка діє з офіційної посади, за наказом чи з мовчазної згоди представника державної влади.

Тому у разі, якщо такі дії здійснюються приватною особою без залучення державних органів, це не вважається катуванням у розумінні Конвенції, хоча може кваліфікуватися за іншими статтями, що передбачають відповідальність за насильство..

Тобто суб'єктом катувань може бути лише функціонер держави – «спеціальний суб'єкт».

²⁵ Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо посилення правового захисту громадян та запровадження механізмів реалізації конституційних прав громадян на підприємницьку діяльність, особисту недоторканність, безпеку, повагу до гідності особи, правову допомогу, захист)» від 12.01.2005 № 2322-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2322-15#Text>

²⁶ Закон України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України щодо гуманізації кримінальної відповідальності» від 15.04.2008 № 270-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/270-17#Text>

²⁷ Закон України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо відповідальності за злочини з мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості» від 05.11.2009 № 1707-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1707-17#Text>

²⁸ Кримінальний кодекс України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>

Відповідно до українського законодавства та правозастосовної практики органи правопорядку можуть відкрити кримінальне провадження та надалі притягнути до відповідальності за катування будь-яку особу, незалежно від її зв'язку з державними органами. Наприклад, у контексті домашнього насильства, кримінальних протистоянь або злочинів на ґрунті ненависті. Такий підхід розмиває не тільки статистику, а й негативно впливає на захист постраждалих. Адже катування вимагають особливого підходу в розслідуванні, експертизі та кваліфікації, і відсутність такого акценту може призвести до невідповідності взятим міжнародними зобов'язаннями держави у сфері превенції та розслідування цього типу злочинів.

У грудні 2022 року ВРУ ухвалила Закон України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо удосконалення відповідальності за катування» № 2812-ІХ²⁹. Так, доданою до статті 127 КК частиною 3 запроваджено спеціальний суб'єкт злочину:

Стаття 127. Катування

- 1. Катування, тобто будь-яке умисне діяння, спрямоване на заподіяння особі сильного фізичного болю чи морального страждання, вчинене з метою примусити її чи іншу особу вчинити дії, що суперечать їх волі, у тому числі отримати інформацію чи зізнання, або з метою покарати її чи іншу особу за дії, вчинені нею або іншою особою чи у вчиненні яких вона або інша особа підозрюється, або з метою залякування її або інших осіб, – карається позбавленням волі на строк від трьох до шести років.*
- 2. Те саме діяння, вчинене повторно або за попередньою змовою групою осіб, або з метою дискримінації, у тому числі з мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості, – карається позбавленням волі на строк від п'яти до десяти років.*
- 3. Діяння, передбачені частиною першою або другою цієї статті, вчинені представником держави, у тому числі іноземної, – караються позбавленням волі на строк від семи до дванадцяти років з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років.*

ПРИМІТКА

1. Під представниками держави у цій статті і статті 146-1 цього Кодексу слід розуміти службових осіб, а також осіб, які виступають як офіційні, чи діють з їх підбурювання, чи з їх відома, чи за їх мовчазної згоди.
2. Під представниками іноземної держави у цій статті і статті 146-1 цього Кодексу слід розуміти осіб, які діють як державні службовці іноземної держави або проходять військову службу у збройних силах, органах поліції, органах державної безпеки, розвідувальних органах, або осіб, які займають посади в зазначених або будь-яких інших державних органах чи органах місцевого самоврядування іноземної держави, утворених відповідно до її законодавства, або які діють за наказом таких осіб, а також представників іррегулярних незаконних збройних формувань, озброєних банд і груп найманців, утворених, підпорядкованих, керованих та фінансованих Російською Федерацією, а також представників окупаційної адміністрації Російської Федерації, до якої входять її державні органи і структури, функціонально відповідальні за управління тимчасово окупованими територіями України, та представників підконтрольних Російській Федерації самопроголошених органів, які узурпували виконання владних функцій на тимчасово окупованих територіях України.

Окрім того, згаданим законом внесено зміни в інші статті кримінального законодавства:

- щодо незастосування строків давності притягнення до кримінальної відповідальності за злочин, передбачений частиною 3 статті 127 КК (частина 5 статті 49);
- щодо неможливості призначення більш м'якого покарання, ніж передбачено законом за катування, вчинене представником держави, у тому числі іноземної (частина 1 статті 69);

²⁹ Закон України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо удосконалення відповідальності за катування» від 01.12.2022 № 2812-ІХ.
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2812-20#Text>

- щодо неможливості звільнення від відбування покарання з випробуванням за злочин катування (частина 1 статті 75);
- щодо неможливості звільнення від відбування покарання у зв'язку із закінченням строків давності виконання обвинувального вироку за злочин катування (частина 6 статті 80).

Незважаючи на те, що цими змінами введено спеціального суб'єкта та посилено відповідальність за скоєння злочину функціонером держави, законодавство все одно неповною мірою відповідає міжнародним стандартам, оскільки дія статті продовжує розповсюджуватися й на загального суб'єкта. Це суперечить згаданій вище Конвенції проти катувань та положенням інших міжнародних договорів.

2.2. ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД ПОКАРАННЯ ЗА КАТУВАННЯ

Звільнення від покарання за вчинення злочину, у тому числі катування, регулюється КК:

- стаття 85 «Звільнення від покарання на підставі закону України про амністію або акта про помилування»;
- стаття 86 «Амністія»;
- стаття 87 «Помилування»³⁰.

Аналіз цих статей засвідчує, що такий злочин, як катування, не входить до переліку злочинів, які мають обмеження із застосування норм, що дозволяють уникнути покарання. Законодавець до цієї категорії відніс лише осіб, які були засуджені за вчинення кримінальних правопорушень, пов'язаних із корупцією, порушення правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту особами, які керували транспортними засобами в стані алкогольного, наркотичного чи іншого сп'яніння або перебували під впливом лікарських препаратів, що знижують увагу та швидкість реакції, – такі особи можуть бути звільнені від відбування покарання в порядку помилування після фактичного відбуття ними строків.

2.3. РЕКОМЕНДАЦІЇ

1. Узгодити з міжнародними стандартами визначення спеціального суб'єкта вчинення злочину в межах статті 127 КК «Катування», тобто передбачити відповідальність за злочин катування винятково представників органів державної влади, які безпосередньо брали участь у катуванні або якщо катування відбувалося за їхньою прямою вказівкою або наказом.
2. Кваліфікувати дії осіб, якщо вони не є функціонерами держави або не діють за їхнім наказом, що становлять схожий на катування характер злочину, винятково за іншими відповідними статтями КК (побої, насильство, мордування тощо). Посилити відповідальність за скоєння подібних злочинів.
3. Внести осіб, які вчинили злочин, передбачений статтею 127 КК, до переліку осіб, що можуть бути звільнені від відбування покарання в порядку амністії чи помилування лише після фактичного відбуття ними строків, встановлених частиною 3 статті 81 КК.

³⁰ Кримінальний кодекс України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>

Розділ 3.

Основні правові гарантії

3.1. ДОСТУП ДО НЕЗАЛЕЖНОГО АДВОКАТА

Доступ до адвоката – важлива гарантія свободи від катувань, права на справедливий судовий розгляд, права на захист, презумпції невинуватості та інших фундаментальних прав і правових презумпцій.

Протягом останніх років була реалізована реформа, за якою представництво в судах, органах державної влади та органах місцевого самоврядування здійснюють винятково адвокати³¹.

Стаття 213 КПК покладає на уповноважену службову особу, яка провела затримання, обов'язок негайно повідомити про це орган (установу), уповноважений законом на надання БПД.

Надалі під час досудового розслідування відповідно до статті 52 КПК обов'язковою є участь захисника в справах щодо особливо тяжких злочинів – з моменту набуття особою статусу підозрюваного.

В інших випадках обов'язкова участь захисника забезпечується в кримінальному провадженні:

- щодо осіб, які підозрюються або обвинувачуються у вчиненні кримінального правопорушення у віці до 18 років, – з моменту встановлення факту неповноліття або виникнення будь-яких сумнівів у тому, що особа є повнолітньою;
- щодо осіб, стосовно яких передбачається застосування примусових заходів виховного характеру, – з моменту встановлення факту неповноліття або виникнення будь-яких сумнівів у тому, що особа є повнолітньою;
- щодо осіб, які внаслідок психічних чи фізичних вад (німі, глухі, сліпі тощо) не здатні повною мірою реалізувати свої права, – з моменту встановлення цих вад;
- щодо осіб, які не знають мову, якою ведеться кримінальне провадження, – з моменту встановлення цього факту;
- щодо осіб, стосовно яких передбачається застосування примусових заходів медичного характеру або вирішується питання про їх застосування, – з моменту встановлення факту наявності в особи психічного захворювання або інших відомостей, які викликають сумнів щодо її осудності;
- щодо реабілітації померлої особи – з моменту виникнення права на реабілітацію померлої особи;
- щодо осіб, стосовно яких здійснюється спеціальне досудове розслідування або спеціальне судове провадження, – з моменту ухвалення відповідного процесуального рішення;
- у разі укладення угоди між прокурором і підозрюваним чи обвинуваченим про визнання винуватості – з моменту ініціювання укладення такої угоди³².

Згідно із законодавством у таких ситуаціях слідчий, дізнавач або прокурор виносить відповідну постанову, а слідчий суддя або суд постановляє ухвалу. Постанова або ухвала негайно надсилається до відповідного регіонального центру з надання БПД, який призначає адвоката для надання правничої допомоги.

³¹ Підпункт 11 пункту 16-1 розділу XV «Перехідні положення» Конституції України (у редакції Закону України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» від 02.06.2016 № 1401-VIII). URL: <https://www.president.gov.ua/documents/constitution/konstituciya-ukrayini-rozdil-xv>

³² Кримінальний процесуальний кодекс України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>

Призначений центром адвокат повинен прибути за зазначеною адресою місця для конфіденційного побачення із затриманою особою протягом години з моменту видачі йому доручення для надання безоплатної вторинної правничої допомоги, а у виняткових випадках, окрім видання доручення для надання безоплатної вторинної правничої допомоги особі, до якої застосовано адміністративне затримання, – не пізніше ніж протягом шести годин із моменту видачі йому доручення. У разі коли призначений адвокат на підставах, визначених законом, або з інших незалежних від нього причин не може надати безоплатну вторинну правничу допомогу, він негайно повідомляє про це центр, який протягом однієї години з моменту надходження повідомлення призначає іншого адвоката³³.

При цьому невиконання, неналежне або несвоєчасне виконання постанови чи ухвали про призначення захисника передбачає відповідальність, встановлену законом. Це може бути як притягнення до дисциплінарної відповідальності відповідальних осіб, так і визнання слідчої дії, проведеної за відсутності захисника, такою, що порушує права підозрюваного або обвинуваченого, і, як наслідок, визнання отриманих доказів недопустимими. Це гарантує ефективність захисту прав ув'язнених у кримінальному процесі, забезпечуючи їх доступ до кваліфікованої правничої допомоги.

Після запровадження воєнного стану було законодавчо забезпечено доступ адвоката до клієнта в будь-який час доби, у тому числі і в комендантську годину. Згідно з постановою КМУ від 24.06.2023 № 6303³⁴ адвокати, залучені до системи БПД, можуть безперешкодно пересуватися під час комендантської години за наявності відповідних документів:

- доручення системи БПД;
- документа, що посвідчує особу;
- свідоцтва про право на зайняття адвокатською діяльністю або посвідчення адвоката України.

У більшості випадків правничу допомогу за рахунок держави надається підозрюваному / обвинуваченому. Водночас КПК не передбачає такого забезпечення для потерпілих. Відповідно до частини 1 статті 58 КПК потерпілого в кримінальному провадженні може представляти представник – особа, яка в кримінальному провадженні має право бути захисником. Тобто законодавець висуває вимогу щодо обов'язкового представлення інтересів потерпілого професійним адвокатом у випадках, коли він бажає його залучити. Оплата його послуг повністю покладається на потерпілого, що негативно впливає на захист жертв катувань і можливості реалізації ними своїх прав у кримінальному провадженні, коли вони мають статус потерпілого і не мають статусу затриманої або підозрюваної особи за іншим провадженням.

Окрім галузевого законодавства, право на правничу допомогу також закріплено в профільному законі – «Про безоплатну правничу допомогу», який визначає основні поняття, суб'єктів надання правничих послуг та осіб, які мають право на БПД³⁵.

Категорії осіб, які мають право на безоплатну вторинну правничу допомогу:

- особи, середньомісячний сукупний дохід яких не перевищує двох розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб;
- особи, що перебувають під адміністративним затриманням або арештом, мають право на БПД, незалежно від їхнього економічного становища;
- особи, щодо яких обрано запобіжний захід у вигляді тримання під вартою, також мають право на правову допомогу без урахування доходу;

³³ Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку інформування центрів з надання безоплатної правничої допомоги про випадки затримання, адміністративного арешту або застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою» від 28.12.2011 № 1363. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/793-2017-%D0%BF#n27>

³⁴ Постанова Кабінету Міністрів України «Про внесення до деяких постанов Кабінету Міністрів України змін щодо питань функціонування системи надання безоплатної правової допомоги» від 24.06.2023 № 630. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/630-2023-%D0%BF#Text>

³⁵ Стаття 14 Закону України «Про безоплатну правничу допомогу» від 02.06.2011 № 3460-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3460-17#n84>

- якщо особа під час перебування під вартою зазнала насильства, катувань, жорстокого, нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження, вона має право на БПД;
- особи, які мають статус біженця або подали заяву про його надання / внутрішньо переміщені особи тощо;
- інші особи, зазначені в статті 14 профільного закону.

Перевірка права на таку допомогу відбувається шляхом аналізу документів, що підтверджують дохід, статус або обставини затримання. Зміст скарги заявника також враховується для визначення його належності до зазначених категорій.

Слід згадати про позитивні зрушення в розширенні переліку суб'єктів, які мають право на БПД, протягом останніх років. Так, у травні 2022 року було додано дві нові категорії суб'єктів, які мають право на БПД:

- особи, які не мають документів, що посвідчують особу та підтверджують громадянство України;
- потерпілі від кримінальних правопорушень проти статевої свободи та статевої недоторканості, катування або жорстокого поводження під час воєнних дій чи збройного конфлікту³⁶.

Іншим законом у лютому 2023 року додано таких суб'єктів, як громадяни України, – у справах щодо втрати (знищення) документів, отримання (видачі) документів, встановлення в судовому порядку фактів, що мають юридичне значення, якщо така необхідність виникла внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією РФ проти України (у тому числі з метою отримання компенсації за пошкоджені та знищені об'єкти нерухомого майна внаслідок цього)³⁷.

Тобто останніми роками розширюється перелік суб'єктів, яким правнича допомога надається за рахунок держави. І якщо особа – жертва катування – підпадає під одну або декілька категорій, передбачених статтею 14 Закону України «Про безоплатну правничу допомогу», то вона має право отримати таку допомогу безоплатно.

Щодо практичного аспекту забезпечення доступу до адвоката, то під час відвідувань НГМ у 2022 році зафіксовано численні факти порушення права на захист, а саме:

- службові особи, які проводять затримання, усупереч вимогам законодавства, не повідомляють узагалі або повідомляють через тривалий час орган (установу), уповноважений за законом на надання БПД;
- не забезпечується право підозрюваних на конфіденційне побачення з адвокатом;
- не ведеться належний облік фактів інформування, зокрема журналів інформування центрів з надання БПД затриманим, що мають зберігатися в кожній черговій частині органів поліції тощо.

Окрім того, у значній частині відвіданих територіальних підрозділів поліції відсутні умови для забезпечення права на конфіденційне побачення затриманого з адвокатом. У більшості відвіданих відділів поліції таких кімнат немає або вони обладнані неналежним чином. Найчастіше працівники поліції інформують, що побачення затриманих з адвокатами проводяться в службових кабінетах слідчих або інших приміщеннях без забезпечення конфіденційності³⁸.

У 2023 році за результатами відвідування Уповноваженим ВРУ з прав людини Хмельницького СІЗО встановлено, що деякі громадяни не отримують правової допомоги від Регіонального центру з надання

³⁶ Закон України «Про внесення змін до частини першої статті 14 Закону України «Про безоплатну правову допомогу» щодо розширення переліку осіб, які мають право на безоплатну вторинну правову допомогу» від 03.05.2022 № 2238-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2238-20#n5>

³⁷ Закон України «Про компенсацію за пошкодження та знищення окремих категорій об'єктів нерухомого майна внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України, та Державний реєстр майна, пошкодженого та знищеного внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України» від 23.02.2023 № 2923-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2923-20#n342>

³⁸ Спеціальна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про стан реалізації національного превентивного механізму в Україні за 2022 рік. URL: <https://ombudsman.gov.ua/storage/app/media/uploaded-files/spetsdopovid-npm-2022-na-druk-1compressed-1.pdf>

безоплатної вторинної правової допомоги у Хмельницькій області. Зокрема, ув'язнені повідомили, що призначені їм адвокати центру з надання безоплатної вторинної правової допомоги з моменту обрання їм запобіжного заходу у виді тримання під вартою не брали участі в судових засіданнях, що проводилися за участю ув'язнених у режимі відеоконференції в спеціально обладнаному приміщенні, і не відвідували їх для узгодження правової позиції сторони захисту в справі. З ініціативи Омбудсманів Регіональний центр з надання безоплатної вторинної правової допомоги у Хмельницькій області за наведеним фактом провів перевірку та встановив, що адвокат допустив порушення Стандартів якості надання безоплатної вторинної правової допомоги у кримінальному процесі, унаслідок чого його вилучено з Реєстру адвокатів, які надають БПД, і припинено дію контракту про надання ним БПД³⁹.

Водночас, згідно з доповіддю ЄКПТ про проведений у 2023 році візит, як правило, поліція оперативно інформує відповідний центр із надання БПД. Справді, одне із завдань інспекторів з прав людини, які працюють в ІТТ, – перевірка того, що центр БПД був поінформований до того, як затриману особу помістили в камеру. Повідомлення центру реєструвалося в спеціальному журналі, і, окрім того, співробітники поліції, які доставляли затриманих, мали при собі довідки про те, що орган БПД було повідомлено; ці довідки потім передавалися інспектору з прав людини та долучалися до справи затриманої особи. Окрім того, осіб, які перебували під вартою в поліції, майже систематично допитували в присутності адвокатів. Більшість затриманих осіб підтвердила, що їм було надано можливість поговорити зі своїм адвокатом наодинці перед інтерв'ю. У кількох випадках затримані особи стверджували, що допит розпочався до прибуття адвоката; однак жоден із них не сказав, що його змушували підписати зізнання або будь-яку іншу офіційну заяву без присутності адвоката й без попередньої можливості поговорити з адвокатом. З огляду на це ЄКПТ зауважив у доповіді, що особи, які перебувають під вартою в поліції, у принципі ніколи не повинні допитуватися без присутності адвоката. Комітет відзначив позитивні зрушення порівняно із ситуацією, що спостерігалася під час періодичного візиту 2017 року (пункт 22 Доповіді)⁴⁰.

Як бачимо, поодинокі випадки порушення права на доступ до незалежного адвоката, права на професійну правничу допомогу трапляються. Водночас вони не замовчуються, оприлюднюються, а до відповідних осіб застосовуються заходи реагування.

3.2. ДОСТУП ДО НЕЗАЛЕЖНОГО ЛІКАРЯ

Однією з головних проблем дотримання прав людини в пенітенціарній системі залишається неналежне медичне забезпечення й недостатнє укомплектування персоналом та обладнанням медичних частин.

У 2017 році Міністерство юстиції України створило нову й незалежну від пенітенціарної системи структуру – Державну установу «Центр охорони здоров'я Державної кримінально-виконавчої служби України», однак це не виправило ситуацію з наданням медичної допомоги особам, які відбувають ув'язнення в пенітенціарних установах⁴¹.

Після виокремлення пенітенціарної медичної служби в самостійну державну установу керівники СІЗО й установ виконання покарань безпідставно зняли із себе відповідальність за життя і здоров'я засуджених та ув'язнених осіб. На практиці таке ставлення призвело до ситуації, коли адміністрація пенітенціарних установ не приймає заяви, скарги, запити засуджених, їхніх близьких та адвокатів із питань медичної допомоги.

³⁹ Там само.

⁴⁰ Report to the Ukrainian Government on the visit to Ukraine carried out by the European Committee for the Prevention of Torture and Inhuman or Degrading Treatment or Punishment (CPT) from 16 to 27 October 2023. URL: <https://rm.coe.int/1680af632a>

⁴¹ Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про утворення державної установи "Центр охорони здоров'я Державної кримінально-виконавчої служби України"» від 13.09.2017 № 684-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/684-2017-%D1%80#Text>

У 2019 році ZMINA та Експертний центр з прав людини провели дослідження практики фіксації катувань, зокрема в СІЗО і колоніях, у межах якого відбулися фокус-групи з медичним персоналом⁴². Результати дослідження показали, що медики в пенітенціарній системі, хоч і є формально незалежними від адміністрації установи, фактично не можуть працювати, якщо мають погані стосунки з начальством.

У пенітенціарних установах і закладах не приділяють достатньо уваги вдосконаленню діагностики й лікуванню загальносоматичних і соціально небезпечних захворювань (ВІЛ-інфекції, туберкульозу та вірусних гепатитів). Трапляються порушення вимог санітарних правил, неналежне лікувальне харчування осіб, які мають хронічні захворювання, практично немає прогулянок, доступу до свіжого повітря, особливо для осіб, які не здатні самостійно пересуватися. На якість і своєчасність надання медичної допомоги впливає забезпеченість лікувальних закладів кваліфікованими медичними працівниками. У більшості медичних частин при установах, як і в багатопрофільних і спеціалізованих лікарнях ДУ «Центр охорони здоров'я ДКВС України», не вистачає лікарів різної спеціалізації. Неукомплектованість медичного персоналу пенітенціарних установ і закладів – довготривала проблема, яка залишається гострою з року в рік. Після повномасштабного вторгнення Росії в Україну ситуація погіршилася, оскільки частину фельдшерів і лікарів мобілізували.

Згідно зі Спеціальною доповіддю Уповноваженого ВРУ з прав людини про стан реалізації національного превентивного механізму в Україні за 2022 рік, попри вимоги пункту 2 глави III Положення про медичну частину, у значній частині установ ДКВС не організовано проведення замісної підтримувальної терапії осіб із психічними та поведінковими розладами внаслідок вживання опіоїдів відповідно до Порядку проведення замісної підтримувальної терапії осіб з психічними та поведінковими розладами внаслідок вживання опіоїдів, затвердженого наказом Міністерства охорони здоров'я України від 27.03.2012 № 200. Протягом 2022 року більшість таких засуджених та ув'язнених осіб не направляли до закладів охорони здоров'я, де впроваджена замісна підтримувальна терапія, для поставлення на облік. Проте направляли до закладів охорони здоров'я для проведення детоксикації, що порушує їхнє право на вибір методів лікування відповідно до статті 38 Закону України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» (Кропивницька міська медична частина № 14 філії ДУ «Центр охорони здоров'я ДКВС» у Черкаській та Кіровоградській областях).

Під час візитів встановлено, що в більшості закладів та установ ДКВС не організовано належним чином інфекційний контроль та епідеміологічний нагляд за туберкульозом. Були зафіксовані такі порушення вимог пункту 2 розділу II Стандарту інфекційного контролю для закладів охорони здоров'я, що надають допомогу хворим на туберкульоз, затвердженого наказом Міністерства охорони здоров'я України від 01.02.2019 № 28728:

- на кордонах чистих зон і зон високого ризику не встановлені перегородки з дверима або повітряні шлюзи;
- палати-ізолятори використовуються більш ніж на одну-дві особи;
- двері до палат не оснащені ущільненим порогами, ущільнювачами по краях; палати не обладнані окремим санітарним вузлом; немає окремого приміщення перед входом (шлюзу);
- не забезпечена рециркуляція повітря за допомогою механічної вентиляції. У деяких медичних частинах не облаштовано окремих ізоляторів інфекційних хворих, що унеможливорює одночасне розміщення хворих на туберкульоз і хворих на інші небезпечні інфекційні захворювання окремо одне від одного та інших засуджених (Кропивницька міська медична частина № 14 філії ДУ «Центр охорони здоров'я ДКВС» у Черкаській і Кіровоградській областях)⁴³.

Водночас, згідно з доповіддю ЄКПТ про проведений у 2023 році візит, ситуація з такою правовою гарантією, як доступ до лікаря, загалом покращилася порівняно з результатами візиту 2017 року⁴⁴.

⁴² Практика фіксації катувань у місцях несвободи. Звіт за результатами дослідження. URL: <https://zmina.ua/wp-content/uploads/sites/2/2020/02/fixingtorture-web.pdf>

⁴³ Спеціальна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про стан реалізації національного превентивного механізму в Україні за 2022 рік. URL: <https://ombudsman.gov.ua/storage/app/media/uploaded-files/spetsdopovid-npm-2022-na-druk-1compressed-1.pdf>

⁴⁴ Report to the Ukrainian Government on the visit to Ukraine carried out by the European Committee for the Prevention of Torture and Inhuman or Degrading Treatment or Punishment (CPT) from 16 to 27 October 2023. URL: <https://rm.coe.int/1680af632a>

Розв'язати проблему з наданням медичної допомоги в закладах пенітенціарної системи можна шляхом включення пенітенціарної медицини до загальної системи охорони здоров'я, яка координується та фінансується Міністерством охорони здоров'я України. Операційний план реалізації Стратегії реформування пенітенціарної системи передбачає розроблення моделі надання медичної допомоги засудженим та особам, узятим під варту, у єдиному медичному просторі України та впровадження експериментального проєкту надання медичної допомоги засудженим та особам, узятим під варту, у єдиному медичному просторі, у III–IV кварталі 2023 року⁴⁵. Утім, на сьогодні реальних кроків у цьому напрямі не зроблено.

3.3. ПОВІДОМЛЕННЯ РІДНИХ ПРО ЗАТРИМАННЯ

Відповідно до статті 213 КПК уповноважена службова особа, що здійснила затримання, зобов'язана надати затриманій особі можливість негайно повідомити про своє затримання та місце перебування близьких родичів, членів сім'ї чи інших осіб за вибором цієї особи. Незважаючи на існування законодавчого припису, наразі трапляються поодинокі випадки його порушення. Зокрема, у квітні 2024 року під час відвідування НПМ пункту тимчасового тримання 31-го прикордонного загону (м. Чернівці) серед порушень було зафіксовано неповідомлення близьких родичів про затримання особи, що порушує право на повагу до приватного та сімейного життя⁴⁶.

Водночас, згідно з доповіддю ЄКПТ про проведений у 2023 році візит, зафіксовано, що інформування родичів затриманих осіб або інших третіх осіб за їхнім вибором про їх затримання в більшості випадків здійснювалося належним чином і швидко. Вітаючи це, Комітет рекомендував українській владі продовжувати докладати зусиль для забезпечення того, щоб усі затримані особи могли ефективно користуватися правом на повідомлення про затримання від початку їх затримання. Окрім того, слід ужити заходів для забезпечення того, щоб затримані особи систематично отримували зворотний зв'язок про те, чи була можливість повідомити близького родича або іншу третю особу про факт їх затримання; як видається, на практиці це все ще не завжди відбувається (пункт 21 Доповіді)⁴⁷.

3.4. ДОСТУП ДО СУДДІ ТА ОСКАРЖЕННЯ АРЕШТУ Й ЗАТРИМАННЯ

Відповідно до частини 2 статті 12 КПК кожен, кого затримано через підозру або обвинувачення у вчиненні кримінального правопорушення або інакше позбавлено свободи, повинен бути в найкоротший строк доставлений до слідчого судді для розв'язання питання про законність та обґрунтованість його затримання, іншого позбавлення свободи та подальшого тримання. Затриману особу негайно звільняють, якщо протягом 72 годин із моменту затримання їй не вручено вмотивованого судового рішення про тримання під вартою.

При цьому затримана особа без ухвали слідчого судді не пізніше ніж через 60 годин із моменту затримання повинна бути звільнена або доставлена до суду для розгляду клопотання про обрання стосовно неї запобіжного заходу (частина 2 статті 211 КПК).

Оскільки відлік часу визначається годинами, то важлива коректність визначення часу, з якого особа вважається затриманою. Таким часом відповідно до статті 209 КПК є момент, коли особа силою або через підкорення наказу змушена залишатися поряд з уповноваженою службовою особою чи в приміщенні, визначеному уповноваженою службовою особою.

⁴⁵ Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Стратегії реформування пенітенціарної системи на період до 2026 року та затвердження операційного плану її реалізації у 2022–2024 роках» від 16.12.2022 № 1153-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1153-2022-%D1%80#Text>

⁴⁶ Відвідування пункту тимчасового тримання 31-го прикордонного загону ім. генерал-хорунжого Олександра Пилькевича (м. Чернівці). URL: https://www.ombudsman.gov.ua/news_details/vidviduvannya-punktu-timchasovogo-trimannya-31-go-prikordonnogo-zagonu-im-general-horunzhogo-oleksandra-pilkevicha-m-chernivci

⁴⁷ Report to the Ukrainian Government on the visit to Ukraine carried out by the European Committee for the Prevention of Torture and Inhuman or Degrading Treatment or Punishment (CPT) from 16 to 27 October 2023. URL: <https://rm.coe.int/1680af632a>

Адвокати постійно порушують питання некоректності визначення часу затримання особи за підозрою у вчиненні кримінального правопорушення. Ідеться про випадки, коли протокол містить час вчинення кримінального правопорушення, під час якого особу було затримано, який суттєво відрізняється від фактичного часу затримання особи⁴⁸. Також випадком порушення прав людини під час затримання є суттєва різниця між фактичним затриманням особи й складенням протоколу затримання уповноваженими особами⁴⁹.

Слідчі судді оцінюють законність затримання або під час обрання запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою, або ж під час окремого провадження в порядку розгляду клопотання сторони захисту, передбаченому статтею 206 КПК. Щодо окремого провадження, то дослідження, присвячені ролі слідчого судді в кримінальному провадженні, ілюструють, що за результатами розгляду скарг на незаконне затримання в порядку статті 206 КПК слідчі судді в 58 % випадків відмовляють скаргникам у задоволенні їхніх скарг або ж залишають ці скарги без розгляду (8 %). Водночас поширені також випадки, коли слідчі судді визнають затримання підозрюваної особи незаконним (28 %)⁵⁰.

На слідчого суддю покладається обов'язок перевіряти й оцінювати, чи були зволікання з доставленням затриманої особи до суду. Він може досліджувати записи всіх дій, що проводилися із залученням затриманого, у тому числі час їх початку та закінчення, а також осіб, які проводили такі дії або були присутні при проведенні таких дій. Проте аналіз практичних кейсів дає підстави стверджувати, що слідчі судді далеко не завжди приділяють ґрунтовну увагу питанням оцінювання дотримання строку з моменту затримання до доставлення до суду та відсутності зволікання в доставленні особи до суду. Про це може свідчити той факт, що в 53 % проаналізованих ухвал про обрання запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою інформація про час затримання підозрюваної особи не була зазначена взагалі. І лише в 47 % випадків це питання досліджувалося слідчими суддями окремо⁵¹.

Отже, ключову роль у забезпеченні дотримання прав людини під час процедури затримання відіграє слідчий суддя. Саме він, хоча й не залучений до процедури фізичного затримання, наділений повноваженнями з її контролю й робить це або превентивно (ще до затримання, під час розгляду клопотання про дозвіл на затримання), або вже ретроспективно – «постфактум» (під час перевірки законності затримання, яке вже відбулося).

У національній правозастосовній практиці трапляються випадки, коли слідчі судді під час розгляду клопотання про застосування до затриманої особи запобіжного заходу встановлюють факт незаконності затримання. Деякі слідчі судді в разі встановлення незаконності затримання вважають за доцільне зазначити цей факт у своєму рішенні, насамперед для того, щоб надати особі можливість отримати компенсацію за незаконні дії проти себе. На їхнє переконання, цей факт не перешкоджає подальшому обранню запобіжного заходу тримання під вартою. Наявні практики, коли слідчі судді поряд із зазначенням факту незаконності затримання у відповідній ухвалі щодо запобіжного заходу виносять додаткову ухвалу про звільнення особи. При цьому адвокати й керівники регіональних центрів БПД вважають серйозною проблемою наявну практику розгляду слідчими суддями скарг на незаконне затримання лише після розгляду й задоволення клопотання про обрання запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою. На їхню думку, незаконно затримана особа має бути негайно звільнена. Водночас слідчі судді спочатку обирають особі запобіжний захід у вигляді тримання під вартою, а вже згодом можуть констатувати, що затримання було незаконним⁵².

Як уже зазначалося, судовий контроль може бути превентивним або постфактум. Про превентивний судовий контроль ідеться у випадку, коли в прокурора або детектива чи слідчого під час розслідування виникають підстави для тримання під вартою підозрюваного або обвинуваченого. У такому разі він

⁴⁸ Ухвала Дніпровського апеляційного суду від 28.01.2019 у справі № 204/6541/16-кх. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/79571711>

⁴⁹ Постанова Верховного Суду від 15.06.2021 у справі № 204/6541/16-к. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/97736430>

⁵⁰ Роль слідчого судді у кримінальному провадженні: аналітичний звіт. Київ, 2020. С. 197. URL: https://www.irf.ua/wp-content/uploads/2020/05/rol_slsuddya_web-2.pdf

⁵¹ Там само. С. 122.

⁵² Там само. С. 119–120.

відповідно до статті 188 КПК звертається до слідчого судді з клопотанням про дозвіл на затримання з метою приводу для участі в розгляді клопотання про застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою. Під час розгляду клопотання слідчий суддя аналізує такі обставини:

- 1) наявність обґрунтованої підозри у вчиненні кримінального правопорушення;
- 2) наявність підстав для тримання під вартою;
- 3) наявність достатніх підстав вважати, що підозрюваний, обвинувачений переховується від органів досудового розслідування чи суду;
- 4) наявність достатніх підстав для виникнення передбачених статтею 177 КПК ризиків (одержавши відомості про звернення слідчого, прокурора до суду з клопотанням про застосування запобіжного заходу, підозрюваний, обвинувачений до початку розгляду клопотання про застосування запобіжного заходу може вчинити дії, які є підставою для застосування запобіжного заходу).

Закон дозволяє затримання особи за ухвалою слідчого судді винятково з метою приводу для обрання запобіжного заходу тримання під вартою. Можливості надати слідчим суддею дозвіл на затримання за відсутності підстав для обрання запобіжного заходу тримання під вартою, по суті, нема. Фактично подання та розгляд клопотання про дозвіл на затримання з метою приводу слідчим суддею закон невід'ємно пов'язує з клопотанням про застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою.

В усіх випадках затримання уповноважена службова особа, що здійснила затримання, повинна негайно повідомити затриманому зрозумілою для нього мовою підстави затримання та у вчиненні якого злочину він підозрюється, а також роз'яснити право мати захисника, отримувати медичну допомогу, давати пояснення, показання або не говорити нічого з приводу підозри проти нього, негайно повідомити інших осіб про його затримання й місце перебування відповідно до положень статті 213 КПК, вимагати перевірку обґрунтованості затримання та інші процесуальні права, передбачені КПК (частина 4 статті 208 КПК).

Водночас доповідь ЄКПТ за результатами візиту у 2017 році свідчить, що, як і під час попередніх візитів, багато осіб, затриманих працівниками поліції, стверджувало, що вони отримали інформацію про свої права лише усно і це відбулося не з моменту позбавлення волі, а лише через кілька годин після прибуття до поліцейського закладу (часто в контексті першого офіційного допиту слідчим поліції та в низці випадків після неформального допиту оперативним співробітником). Окрім того, заслухано низку тверджень про те, що працівники поліції взагалі не надавали жодної інформації про права затриманим особам, які перебувають під вартою в поліції (пункт 42).

3.5. РЕКОМЕНДАЦІЇ

1. Здійснити покращення медичного забезпечення та поступову інтеграцію надання медичної допомоги засудженим та особам, узятим під варту, у єдиний (загальний) медичний простір, як це передбачено Стратегією реформування пенітенціарної системи на період до 2026 року.
2. Передбачити в КПК і профільному законі забезпечення жертв катувань – потерпілих у кримінальному процесі БПД.
3. Внести зміни до КПК і визначити в статті 196 «Ухвала про застосування запобіжних заходів» обов'язковий її елемент – час затримання, наявність чи відсутність зволікання в доставленні особи до слідчого судді, повідомленні про підозру.
4. Визначити в статті 303 КПК окрему підставу для звернення до слідчого судді на стадії досудового розслідування – перевірку підстав і законності процесу затримання особи.
5. Підвищувати кваліфікацію співробітників органів правопорядку щодо дотримання принципу законності під час затримання особи.

Розділ 4.

Розслідування та притягнення до відповідальності за катування та жорстоке, нелюдське або таке, що принижує гідність, поводження і покарання

4.1. ЗАГАЛЬНА ІНФОРМАЦІЯ

В Україні відповідальність за катування передбачена статтею 127 КК⁵³. У ній визначено два суб'єкти злочину – загальний і спеціальний. Відповідно розслідування цього типу злочинів залежить від того, ким вони вчинені:

- якщо катування вчинено працівниками органів правопорядку, посадовими особами чи військовослужбовцями – розслідування проводиться ДБР;
- якщо катування вчинено цивільними особами – розслідування проводиться НПУ;
- якщо злочини пов'язані з національною безпекою, тероризмом, мають ознаки воєнного злочину або вчинені в зоні бойових дій – розслідування проводиться СБУ;
- якщо злочини мають ознаки воєнного злочину або вчинені в зоні бойових дій – розслідування можуть проводити СБУ, НПУ, ДБР або спеціалізовані підрозділи прокуратури (Департамент нагляду у кримінальних провадженнях щодо злочинів, вчинених в умовах збройного конфлікту).

Процесуальне керівництво й підтримання державного обвинувачення в справах за статтею 127 КК (Катування) здійснюється органами прокуратури, їх розглядають суди загальної юрисдикції. Якщо в справі є додаткова кваліфікація та елементи корупційних дій чиновників вищої ланки, таку справу може розглянути Вищий антикорупційний суд.

4.2. ДЕРЖАВНЕ БЮРО РОЗСЛІДУВАНЬ

У 2012 році в КПК з'явилася норма про необхідність створення ДБР. Це було прямо передбачено в прикінцевих і перехідних положеннях, згідно з якими окремі норми КПК вводяться в дію з дня створення ДБР⁵⁴.

Упродовж роботи ВРУ сьомого скликання народні депутати двічі вносили законопроект про ДБР (реєстр. № 3042⁵⁵ від 01.08.2013 та доопрацьований від 15.05.2014). Але додатковим поштовхом до створення ДБР стали події, які відбулися під час Євромайдану. Після масових порушень прав людини правоохоронцями суспільство вимагало провести реформу правоохоронної системи України. І однією з головних вимог стало створення незалежного органу, який би розслідував

⁵³ Кримінальний кодекс України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>

⁵⁴ Кримінальний процесуальний кодекс України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>

⁵⁵ Проект Закону України про Державне бюро розслідувань від 01.08.2013 № 3042. URL: https://ips.ligazakon.net/document/view/jg2ci00i?ed=2014_06_03

злочини, скоєні високопосадовцями, правоохоронцями і військовими під час тих подій. Після довгих дебатів та обговорень у листопаді 2015 року було ухвалено Закон України «Про Державне бюро розслідувань»⁵⁶. Через два роки шляхом відкритого конкурсу обрано першого директора ДБР. Ще через рік, у листопаді 2018 року, ДБР офіційно почало свою роботу.

Згідно із законом ДБР розслідує злочини, скоєні:

1. Високопосадовцями, зокрема, міністрами, народними депутатами, суддями, прокурорами, працівниками СБУ, НПУ, військовослужбовцями ЗСУ.
2. Правоохоронцями, якщо вони причетні до катувань, перевищення влади, зловживань тощо.
3. Військовослужбовцями, зокрема військові злочини, дезертирство, державна зрада.
4. Корупційні злочини, якщо вони не підпадають під юрисдикцію НАБУ.
5. Воєнні злочини та злочини проти національної безпеки, якщо вони не підпадають під юрисдикцію СБУ.

Як бачимо, до повноважень ДБР віднесено широкий спектр суб'єктів і сфер діяльності, які перевантажують його роботу. Це негативно впливає на ефективність боротьби зі злочинами, які вчиняють представники органів правопорядку проти громадян, такими як катування та жорстоке поводження, перевищення сили, перевищення застосування спеціальних засобів і незаконне затримання. Саме на протидію цим злочинам був суспільний запит, коли йшлося про створення ДБР. Але на практиці пріоритетом у роботі ДБР залишаються справи щодо розслідування злочинів у сфері економіки й протидії корупції, тоді як справи щодо катувань розслідуються неефективно та затягуються⁵⁷.

У відповідь на критику за відсутність дієвого механізму у сфері протидії катуванням на виконання Стратегії протидії катуванням у системі кримінальної юстиції⁵⁸, схваленої в жовтні 2021 року, у ДБР розробили та схвалили Стратегічну програму діяльності ДБР на 2022–2026 роки⁵⁹, якою передбачено створення спеціалізованого підрозділу з розслідування катувань, з введенням у штат слідчого відділу посад криміналістів.

Це трохи змінило ситуацію у сфері розслідування катувань. Так, відповідно до статистики ОГП, кількість кримінальних проваджень, відкритих за статтею 127 КК «Катування», у 2023 році порівняно з 2022 роком збільшилася на 38 % – до 94 випадків (у 2022 році – 68)⁶⁰. У 53 із них оголошено підозри в скоєнні кримінального злочину за цією статтею, у 8 справах провадження було зупинено у зв'язку із застосуванням положень статті 280 КПК «Підстави та порядок зупинення досудового розслідування після повідомлення особі про підозру» та статті 615 КПК «Особливий режим кримінального провадження в умовах воєнного стану».

Водночас, відповідно до звіту ДБР за 2022 рік, бюро здійснювало розслідування в 48 868 кримінальних провадженнях, 15 552 з яких розпочато у 2022 році⁶¹. У 2022 році зареєстровано 13 703 заяви й повідомлення про кримінальні правопорушення. Статистичні дані показують, що кримінальні провадження, відкриті за заявами про катування органами правопорядку, порівняно з іншими злочинами надалі залишаються неперіоритетними в роботі ДБР.

Окрім цього, повномасштабне вторгнення та збройна агресія Росії у 2022 році також додали навантаження на роботу ДБР, якому доручили розслідувати злочини, пов'язані з колабораціонізмом,

⁵⁶ Закон України «Про Державне бюро розслідувань» від 12.11.2015 № 794-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/794-19#Text>

⁵⁷ Shadow report to chapter 23 “Justice and fundamental rights” of the European Commission's 2023 report on Ukraine, p. 305. URL: <https://zmina.ua/wp-content/uploads/sites/2/2024/10/tinovij-zvit-ukrayina-yes-prava-lyudyny-rozdil.pdf>

⁵⁸ Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Стратегії протидії катуванням у системі кримінальної юстиції та затвердження плану заходів з її реалізації» від 28.10.2021 № 1344-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1344-2021-%D1%80#Text>

⁵⁹ Стратегічна програма діяльності ДБР на 2022–2026 рр. URL: <https://dbr.gov.ua/assets/files/diyalnist/strategichna-programa-diyalnosti/strategichna-prog.pdf>

⁶⁰ Про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування. URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2>

⁶¹ Річний звіт про діяльність ДБР за 2022 рік. URL: <https://dbr.gov.ua/assets/files/zvit/zvit-pro-diyalnist-derzhavnogo-byuro-rozsliduvan-za-2022-rik.pdf>

державною зрадою, співпрацею службовців з окупантами. Також працівники ДБР залучаються до документування воєнних злочинів РФ і сприяння органам прокуратури в підготовці матеріалів до міжнародних судів. Тільки у 2022 році до підслідності ДБР додалося понад 1000 кримінальних проваджень. Це все впливає на ефективність роботи у сфері протидії катуванню та жорстокому поводженню, вчиненим працівниками органів правопорядку та іншими функціонерами держави.

4.3. ОРГАНИ ПРОКУРАТУРИ

Після Революції Гідності в період із 2014 по 2024 рік в Україні було проведено низку реформ в органах прокуратури, які стосувалися протидії катуванням і жорстокому поводженню.

До основних етапів можна віднести такі:

- 2014 рік – ухвалення нового Закону України «Про прокуратуру»⁶². Він визначив оновлені функції прокуратури, зокрема зосередження на підтриманні публічного обвинувачення, процесуальному керівництві досудовим розслідуванням і представництві інтересів держави в суді. Це створило підґрунтя для подальших реформ у сфері захисту прав людини та протидії катуванням.
- 2019 рік – після перемоги на президентських виборах Володимира Зеленського та його партії «Слуга народу» на парламентських виборах були запущені процеси повного реформування органів прокуратури. У вересні ухвалено Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо першочергових заходів із реформи органів прокуратури»⁶³.

Цей закон дав старт корінним змінам у структурі, організації роботи та функціонуванні органів прокуратури. Оновлена структура запустила також процес переатестації прокурорів відповідно до спеціально затвердженого порядку⁶⁴. Спочатку переатестацію пройшли працівники центрального апарату, потім його регіональні підрозділи. Загалом із приблизно 11 тисяч прокурорів, які підлягали атестації, близько $\frac{2}{3}$ успішно її пройшли. Найбільше скорочень відбулося під час переатестації прокурорів ОГП. З 1339 прокурорів менш ніж половина успішно переатестувалася. В обласних та місцевих прокуратурах свої посади зберегли понад $\frac{2}{3}$ працівників. Як показує наведена статистика, переатестація не призвела до суттєвого оновлення органів прокуратури. Тим паче частина прокурорів, які не пройшли атестацію й були звільнені, змогла поновитися на своїх посадах через суд.

У жовтні 2019 року наказом Генерального прокурора створено Департамент процесуального керівництва у кримінальних провадженнях про катування та інші серйозні порушення прав громадян з боку правоохоронних органів⁶⁵. До департаменту ввійшли:

1. Управління нагляду за додержанням законів у місцях несвободи та органах пробації:
 - відділ нагляду за додержанням законів у місцях попереднього ув'язнення та застосування заходів впливу за адміністративні правопорушення;
 - відділ нагляду за додержанням законів при виконанні кримінальних покарань і пробації.
2. Управління організації процесуального керівництва досудовим розслідуванням та підтриманням публічного обвинувачення, організації виконання рішень ЄСПЛ:
 - відділ організації виконання рішень ЄСПЛ;
 - відділ організації процесуального керівництва досудовим розслідуванням та підтриманням публічного обвинувачення.

⁶² Закон України «Про прокуратуру» від 14.10.2014 № 1697-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-18#Text>

⁶³ Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо першочергових заходів із реформи органів прокуратури» від 19.09.2019 № 113-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/113-20#Text>

⁶⁴ Наказ Генерального прокурора «Про затвердження Порядку проходження прокурорами атестації» від 03.10.2019 № 221. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0221900-19#Text>

⁶⁵ В Генеральній прокуратурі створено Департамент процесуального керівництва у кримінальних провадженнях про катування та інші серйозні порушення прав громадян з боку правоохоронних органів. URL: https://old.gp.gov.ua/ua/news.html?_m=publications&_t=rec&id=259760&fp=310

3. Відділ процесуального керівництва досудовим розслідуванням та підтримання публічного обвинувачення.

Діяльність департаменту зосереджувалася на процесуальному керівництві в провадженнях щодо злочинів, пов'язаних із грубими порушеннями прав людини на етапі досудового розслідування, таких як катування, перевищення влади та службових повноважень, пов'язаних із застосуванням насильства, незаконним затриманням тощо.

- 2020 рік – перетворення Департаменту процесуального керівництва у кримінальних провадженнях про катування та інші серйозні порушення прав громадян з боку правоохоронних органів на Департамент протидії порушенням прав людини в правоохоронній та пенітенціарній сферах. Оновлений департамент також зосередився на виявленні та розслідуванні випадків катувань і неналежного поведіння з боку правоохоронців.
- 2021 рік – затвердження Стратегії протидії катуванням⁶⁶. За ініціати́ви ОГП уряд затвердив Стратегію протидії катуванням у системі кримінальної юстиції. Мета стратегії – створення ефективної системи запобігання та протидії катуванням, забезпечення належної координації між державними органами та виконання міжнародних зобов'язань України.
- 2024 рік – оновлення Плану заходів з реалізації Стратегії⁶⁷. У серпні 2024 року КМУ затвердив зміни до Плану заходів з реалізації Стратегії протидії катуванням. Одним із ключових пунктів стало впровадження Принципів ефективного ведення опитування під час розслідування та збору інформації (Принципів Мендеса⁶⁸), які передбачають застосування непримусових методів опитування та суворе дотримання процесуальних гарантій.

Варто відзначити, що у сфері боротьби з катуваннями за ініціати́ви ОГП періодично відбуваються робочі зустрічі й обговорення з представниками ДБР, Міністерства юстиції України та інших органів державної влади за участю представників правозахисних організацій та за підтримки міжнародних партнерів. На цих зустрічах ідеться про прогрес у реалізації Стратегії, взаємодію між різними акторами й реагування на виявлені проблемні питання, напрацювання подальших шляхів для ефективної взаємодії для протидії катуванням.

4.4. ІНШІ ОРГАНИ ПРАВОПОРЯДКУ

Як зазначалося раніше, стаття 127 КК «Катування» містить два суб'єкти злочину – загальний і спеціальний. Розслідування кримінальних проваджень зі спеціальним суб'єктом злочину віднесено до компетенції ДБР. Решту правопорушень розслідують органи НПУ або СБУ. СБУ розслідує справи, що мають ознаки тероризму та/або загрози національній безпеці, справи пов'язані з агресією з боку РФ: жорстоке поведіння російськими військовослужбовцями із цивільним населенням (катування, тортури, побої, та інші насильницькі дії). Наразі СБУ розслідує понад тисячу відповідних кримінальних проваджень⁶⁹. З них станом на 2023 рік 453 провадження відкриті саме за фактами катування й тортур, вчинених над цивільним населенням на території Миколаївської, Херсонської, Запорізької, Харківської, Донецької та Луганської областей під час окупації.

Органи НПУ розслідують кримінальні провадження, у яких фігурує загальний суб'єкт злочину. Як зазначалося вище, дефініція статті не відповідає міжнародним стандартам, згідно з якими суб'єкт має бути лише спеціальним – функціонером держави або особою, яка діє за її наказом. Тому органи НПУ кваліфікують і розслідують злочини за статтею 127 КК, у яких фігурує загальний суб'єкт.

⁶⁶ Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Стратегії протидії катуванням у системі кримінальної юстиції та затвердження плану заходів з її реалізації» від 28.10.2021 № 1344-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1344-2021-%D1%80#Text>

⁶⁷ Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про внесення змін до розпорядження Кабінету Міністрів України від 28 жовтня 2021 р. № 1344» від 30.08.2024 № 820-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/820-2024-%D1%80#Text>

⁶⁸ Principles on Effective Interviewing for Investigations and Information Gathering. URL: <https://interviewingprinciples.com/#comp-179e548ce41>

⁶⁹ СБУ розслідує більш як тисячу проваджень про катування росіянами цивільних – відповідь на запит. ZMINA, 2023. URL: <https://zmina.info/news/sbu-rozsliduye-bilsh-yak-tysyachu-provazhen-pro-katuvannya-rosiyanamy-zyvilnyh-vidpovid-na-zapyt/>

Як приклад, на початку 2025 року в інтернеті з'явилося відео побиття 12-річної школярки іншими підлітками, яке викликало сильний резонанс у суспільстві⁷⁰. За результатами події поліція відкрила кримінальне провадження, у межах якого слідчі повідомили 16-річному хлопцю підозру за фактом вимагання грошових коштів під час воєнного стану (частина 4 статті 189 КК) та катування (частина 1 статті 127 КК). Йому загрожує до 12 років позбавлення волі.

Інший приклад: у серпні 2022 року чоловік вирішив провчити сина за те, що той у гостях у бабусі не слухався й бешкетував. Узявши ремінь, він не менш як п'ять разів ударив хлопчика по сідницях, а потім ще кілька разів ударив капцями. Того ж дня через дві години обвинувачений з ексдружиною та сином вийшов на город рвати траву. Хлопчик зірвав травинки і почав їх жувати, не реагуючи на зауваження цього не робити. Розсердившись, чоловік узяв у руки капці й приблизно десять разів ударив дитину по сідницях⁷¹. Це кваліфікували за частиною 1 статті 127 КК як катування. Суд призначив обвинуваченому 3 роки позбавлення волі умовно, звільнивши чоловіка з іспитивим строком на два роки.

Статистика кримінальних проваджень за статтею 127 КК (Катування)

Статистичні дані за статтею 127 КК за 2014–2024 роки засвідчують, що ситуація значною мірою не змінилася. Фіксуються поодинокі випадки катувань, кількість осіб, яких притягують до відповідальності за цією статтею, також низька.

Нижче наведено вибірку за статтею 127 КК. Таблиця перша – результати роботи прокуратури за період 2014–2024 років⁷², таблиця друга – результати судового розгляду справ судами першої інстанції⁷³.

Таблиця 1. Статистика ОГП у розрізі статті 127 КК

Рік	Обліковано кримінальних правопорушень у звітному періоді	Кримінальні правопорушення, у яких особам повідомлення про підозру	Кримінальні правопорушення, за якими провадження направлені до суду з обвинувальним актом	Кримінальні правопорушення, у яких провадження закрито		Кримінальні правопорушення, у яких на кінець звітного періоду рішення не ухвалено (про закінчення або зупинення)
				Усього	у т. ч. за ч. 1 п. п. 1, 2, 4, 6 ст. 284 КПК	
2014	39	19	15	6	6	23
2015	45	24	20	2	2	24
2016	38	11	5	7	6	30
2017	47	28	20	13	13	24
2018	112	55	48	29	29	62
2019	96	32	22	14	13	72
2020	129	59	32	52	52	95
2021	79	33	25	33	33	53
2022	68	20	16	21	21	50
2023	94	53	37	24	24	48
2024	124	78	58	24	24	49

⁷⁰ У Білій Церкві група підлітків побила 12-річну дівчину: поліція почала досудове розслідування. URL: <https://lifepravda.com.ua/society/na-kijivshchini-pidlitki-pobili-12-richnu-divchinku-policiya-pochala-rozsliduvannya-305989/>

⁷¹ Батька, який бив сина по сідницях, судили за катування. URL: <https://sudreporter.org/batka-yakij-byv-syna-po-sidnyczyah-sudyly-za-katuvannya>

⁷² Про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування. URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zarejestrovani-kriminalni-pravorushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2>

⁷³ Судова статистика. URL: https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/

Таблиця 2. Статистика судової адміністрації в розрізі статті 127 КК

Рік	Надійшло справ у звітному періоді	Розглянуто справ				Засуджено осіб
		Усього	Постановлення вироку	Закриття провадження у справі	Інше (повернення на додаткове розслідування, перенаправлення, примусові заходи медичного характеру)	
2014	94	7	3	1	3	6
2015	270	17	13	1	3	21
2016	20	15	9	2	4	12
2017	33	14	7	0	7	14
2018	34	21	18	2	1	26
2019	23	19	17	0	1	22
2020	32	20	14	1	5	24
2021	35	25	17	3	5	39
2022	193 ^{74*}	17	7	4	6	14
2023 ⁷⁵	47	23	19	3	1	24

Отже, кількість облікованих кримінальних правопорушень, у яких особам вручено повідомлення про підозру щодо катувань, кримінальних правопорушень, за якими провадження з обвинувальним актом направлені до суду, невисока й не відображає фактичний стан справ.

Так, наприклад, у 2017 році обліковано 47 кримінальних правопорушень за статтею 127 КК. Водночас, за даними дослідження, проведеного Експертним центром з прав людини у співпраці з Управлінням забезпечення прав людини НПУ, тільки за офіційними даними закладів охорони здоров'я, у 2017 році по медичну допомогу через травми, які були завдані працівниками поліції, звернулося 2386 осіб⁷⁶. Були зафіксовані травми голови (30 % від усіх видів травм), корпусу тіла, кінцівок, інші множинні травми. Під час опитування, проведеного в процесі дослідження, медики відзначили, що з кожним роком кількість таких звернень зростає.

4.5. РЕКОМЕНДАЦІЇ

1. Відповідно до ухваленої КМУ Національної стратегії протидії катуванням реалізувати всі активності, передбачені затвердженням Планом заходів⁷⁷.
2. Забезпечити дотримання в діяльності НПУ, ДБР, СБУ та прокуратури міжнародно визнаних стандартів і процедур виявлення та фіксування ознак катувань і належного розслідування випадків катувань відповідно до Керівництва з ефективного розслідування та документування катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поведінки та покарання (Стамбульський протокол⁷⁸).
3. Визначити розслідування катувань і жорстокого поведінки одним із пріоритетів у роботі ДБР та органів прокуратури. Передбачити достатню кількість особового складу відповідних слідчих підрозділів, залучених до розслідування катувань.

⁷⁴ У статистиці за 2022 рік у цьому розділі замість кількості справ за звітний період указана кількість осіб, провадження щодо яких перебувають у суді.

⁷⁵ Станом на 31.01.2025 статистика за 2024 рік не оприлюднена.

⁷⁶ Неналежне поведінка в діяльності Національної поліції України: прояви, поширення, причини, 2017. URL: https://ecpl.com.ua/wp-content/uploads/2020/02/III-treatment-in-police_-final-UKR.pdf.pdf

⁷⁷ Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про внесення змін до розпорядження Кабінету Міністрів України від 28 жовтня 2021 р. № 1344» від 30.08.2024 № 820-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/820-2024-%D1%80#Text>

⁷⁸ Стамбульський протокол. URL: <https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Publications/training8Rev1ru.pdf>

Розділ 5.

Неприпустимість зізнань, отриманих під тортурами

5.1. ОГЛЯД ЗАКОНОДАВСТВА ПРО НЕПРИПУСТИМІСТЬ ЗІЗНАНЬ, ОТРИМАНИХ ПІД ТОРТУРАМИ, І ПРАКТИКИ ЙОГО ЗАСТОСУВАННЯ

Катування або інші жорстокі, нелюдські або такі, що принижують гідність, види поведінки в кримінальному процесі майже завжди застосовувалися з метою отримання викривальних показань від особи. Правило щодо недопустимості як доказів у кримінальному провадженні показань, отриманих унаслідок катування, жорстокого, нелюдського або такого, що принижує гідність особи, поведінки або погрози застосування такого поведінки, встановлено в пункті 2 частини 2 статті 87 КПК, який набрав чинності у 2012 році. У цьому нормативному акті український законодавець встановив імперативну заборону використання таких показань, а також вилучив із переліку джерел доказів таке джерело, як визнання підозрюваним чи обвинуваченим своєї вини.

Попри введення з 2012 року імперативної норми, у правозастосовній практиці надалі трапляються випадки катування з метою отримання зізнань. Так, у відомій в Україні «кагарлицькій справі»⁷⁹ судом встановлено, що в період приблизно з 12:00 23.05.2020 по 01:00 24.05.2020 два співробітники поліції неодноразово одягали на голову потерпілому протигаз, закриваючи рукою його трубку, щоб унеможливити надходження повітря, і завдавали в цей час велику кількість ударів руками та ногами в ділянку голови та інших частин тіла, а також здійснили постріл із вогнепальної зброї (а саме – з пістолета) над головою потерпілого, що спричинило йому сильний фізичний біль, фізичні та моральні страждання. Таким чином вони хотіли примусити потерпілого вчинити дії всупереч його волі, у тому числі отримати від нього визнання, а саме вказати на свою причетність до крадіжки, а також двох інших осіб. У випадку іншої потерпілої ті ж представники поліції, отримавши відмову надати визнавальні покази, з метою спричинити фізичні та моральні страждання, викликати в потерпілої відчуття страху за своє життя почали періодично протягом 15 хвилин закривати дихальну трубку протигаза, таким чином унеможливлюючи надходження повітря та дихання потерпілої. Водночас один із працівників поліції утримував руки потерпілої за спиною, щоб подолати будь-який її спротив, завдаючи їй додаткового фізичного болю й моральних страждань. У зв'язку з повторною відмовою потерпілої надати необхідне визнання причетності до вищезазначеної крадіжки один із працівників поліції, щоб остаточно подолати спротив цим протиправним діям, ударив потерпілу в ділянку голови та, стоячи за спиною, шкіряним ременем стягував живіт потерпілої, унаслідок чого вона здійснила мимовільне та неконтрольоване сечовипускання.

Ці та інші дії українські суди визнали кримінальними злочинами, а обох поліцейських – винуватими в кримінальних правопорушеннях, передбачених частиною 1 статті 146-1, частиною 2 статті 127, частиною 1 статті 152 КК. Їм призначили покарання у вигляді 11 років позбавлення волі⁸⁰.

⁷⁹ Справа про побіи, мучення та інші насильницькі дії щодо громадян, які вчинялися представниками органів правопорядку на території Кагарлицького відділу поліції Обухівського ВП ГУНП у Київській області у 2020 році.

⁸⁰ Вирок Обухівського районного суду Київської області від 24.05.2023 у справі № 368/1301/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111115374>

Такі приклади підтверджують факт поодиноких випадків катування з метою отримання показань. Позитивний аспект – факт широкого висвітлення таких справ і їх засудження суспільством і правозахисниками.

Окрім вилучення явки з повинною із переліку джерел доказів, у КПК 2012 року закріплено засаду «безпосередності дослідження показань, речей і документів», згідно з якою:

- суд досліджує докази безпосередньо;
- показання учасників кримінального провадження суд отримує усно;
- не можуть бути визнані доказами відомості, що містяться в показаннях, речах і документах, які не були предметом безпосереднього дослідження суду, окрім випадків, передбачених КПК. Суд може прийняти як доказ показання осіб, які не дають їх безпосередньо в судовому засіданні, лише у випадках, передбачених КПК (частини 1, 2 статті 23 КПК).

Під реалізацією цієї засади в кримінальному провадженні розуміється неможливість використання показань підозрюваного чи обвинуваченого (у тому числі тих, у яких він визнає свою вину) та інших учасників без їх безпосереднього дослідження судом під час судового засідання.

Цитовані положення частин 1, 2 статті 23 КПК містять норми про винятки з правила безпосередності дослідження показань. Такими винятками є:

- 1) Можливість отримання показань від особи на стадії досудового розслідування і їх подальше використання в суді як доказів. Цей виняток пов'язаний із необхідністю отримати показання під час досудового розслідування через існування небезпеки для життя і здоров'я особи, її тяжку хворобу, наявність інших обставин, що можуть унеможливити її допит у суді або вплинути на повноту чи достовірність показань. Для отримання показань слідчий суддя на стадії досудового розслідування може провести допит особи в судовому засіданні, у тому числі одночасний допит двох чи більше вже допитаних осіб. У цьому випадку допит здійснюється у судовому засіданні в місці розташування суду або перебування хворої особи в присутності сторін кримінального провадження з дотриманням правил проведення допиту під час судового розгляду (стаття 225 КПК). Цей випадок хоча і є винятком із засади безпосередності дослідження показань, але не створює ризику застосування катування або іншого жорстокого, нелюдського або таких, що принижують гідність, видів поведіння, оскільки слідчий суддя здійснює допит із дотриманням усіх правил судового засідання.
- 2) Можливість використання як доказів у кримінальному провадженні показань, які були отримані на стадії досудового розслідування в умовах воєнного стану й були зафіксовані технічними засобами відеофіксації. Законом від 14.04.2022 № 2201-IX було внесено зміни до КПК у зв'язку з введенням воєнного стану й закріплено таке:
 - показання, отримані під час допиту свідка, потерпілого, у тому числі одночасного допиту двох чи більше вже допитаних осіб, у кримінальному провадженні, що здійснюється в умовах воєнного стану, можуть бути використані як докази в суді лише у випадку, якщо хід і результати такого допиту фіксувалися за допомогою доступних технічних засобів відеофіксації;
 - показання, отримані під час допиту підозрюваного, у тому числі одночасного допиту двох чи більше вже допитаних осіб, у кримінальному провадженні, що здійснюється в умовах воєнного стану, можуть бути використані як докази в суді лише у випадку, якщо в такому допиті брав участь захисник, а хід і результати проведення допиту фіксувалися за допомогою доступних технічних засобів відеофіксації (частина 11 статті 615 КПК)⁸¹.

⁸¹ Закон України «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо удосконалення порядку здійснення кримінального провадження в умовах воєнного стану» від 14.04.2022 № 2201-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2201-20#Text>

Наведені положення свідчать про закріплення нового винятку із засади безпосередності дослідження показань із введенням воєнного стану. Починаючи з 24 лютого 2022 року, на всій території України введено воєнний стан, який продовжується відповідними законами кожні 90 діб, і на момент підготовки цього звіту його було продовжено до 9 травня 2025 року і може бути продовжено далі⁸².

Законодавець встановлює запобіжники в процедурі такого допиту: відеофіксація та участь захисника, що слід позитивно відзначити як спробу недопущення використання показань, отриманих унаслідок катування. Водночас відеофіксування лише процесу допиту не є гарантією того, що недопустимі види поведінки не будуть застосовані до його проведення. А щодо захисника, то під час дії воєнного стану було введено норму про можливість дистанційної участі захисника. Так, у частині 12 статті 615 КПК закріплено, що дізнавач, слідчий, прокурор забезпечує участь захисника в проведенні окремої процесуальної дії, у тому числі в разі неможливості явки захисника – із застосуванням технічних засобів (відео-, аудіозв'язку) для забезпечення дистанційної участі захисника. Можливість дистанційної участі захисника ставить під загрозу дотримання прав людини й ефективність здійснюваного захисту. При цьому КПК не містить вимоги врахувати думки захисника та його підзахисного щодо можливості здійснення «дистанційного захисту». Ці норми викликають занепокоєння з огляду на такі конвенційні вимоги, як практичність і дієвість (ефективність) професійної правничої допомоги, зокрема в аспекті конфіденційності спілкування з адвокатом. Також у правозахисному колі висловлюють побоювання щодо можливості застосування аудіозв'язку як форми залучення адвоката в кримінальному провадженні, оскільки аудіозв'язок не здатен повною мірою забезпечити вимоги статті 6 ЄКПЛ⁸³.

Також фактором ризику дистанційної участі захисника є неврегульованість способу забезпечення конфіденційності спілкування захисника з підзахисним. Спілкування перед проведенням процесуальної дії має на меті формування лінії захисту, обрання спільної позиції, надання захисником порад із приводу поведінки під час проведення подальшої процесуальної дії, можливість для підозрюваного повідомити про факти порушень його прав тощо. Тому закріплення наведених вище запобіжників у процедурі отримання показань на стадії досудового розслідування в умовах воєнного стану не є ефективною протидією можливим проявам катування, жорстокого, нелюдського або такого, що принижує її гідність, поведінки.

Ще до повномасштабного вторгнення Росії в Україну та введення воєнного стану й закріплення можливості дистанційної участі адвоката у 2016 році Офіс Ради Європи в Україні провів оцінювання роботи системи БПД. Під час опитування в ході польового етапу оцінювання адвокати БПД часто зазначали, що поліція чинить тиск на затриманих до моменту прибуття адвоката, що набуває різних форм – від обману до погроз і навіть зловживання силою, змушуючи відмовитися від права на БПД через відмову від призначеного адвоката. У таких випадках затриманий під час конфіденційної зустрічі з адвокатом, який надає правничу допомогу, повідомляє йому про бажання призначити власного адвоката, якого в нього насправді нема. У результаті поліція досягає того, що затриманий залишається без захисника, принаймні в перший період провадження⁸⁴. Така загрозна ситуація існувала і до введення в дію нових норм, а останні можуть створити ще більшу загрозу для дотримання прав людини в умовах воєнного стану.

⁸² Закон України «Про затвердження Указу Президента України “Про продовження строку дії воєнного стану в Україні”» від 14.01.2025 № 12404. URL: <https://itd.rada.gov.ua/BILLINFO/Bills/Card/55619>

⁸³ Гловук І., Дроздов О., Тетерятник Г., Фоміна Т., Рогальська В., Завтур В. Особливий режим досудового розслідування, судового розгляду в умовах воєнного стану: науково-практичний коментар Розділу IX-1 Кримінального процесуального кодексу України. Видання 3 [Електронне видання]. URL: https://www.researchgate.net/publication/366684199_Glovuk_I_Droz dov_O_Teteratnik_G_Fomina_T_Rogalska_V_Zavtur_V_Osoblivij_rezim_dosudovogo_rozsliduvanna_sudovogo_rozgladu_v_umovah_voennogo_stanu_naukovo-practicnij_komentar_Rozdil IX-1_Kriminalnogo_pr

⁸⁴ Звіт за результатами дослідження «Оцінювання системи безоплатної вторинної правової допомоги в Україні у світлі стандартів і передового досвіду Ради Європи». Рада Європи. Київ, 2016. URL: <https://rm.coe.int/16806aab13>

Отже, введення воєнного стану додало нових ризиків порушення основоположних прав людини і створило небезпеку для виконання Україною положень Конвенції проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання.

- 3) Можливість не заслуховувати показання підозрюваного чи обвинуваченого в суді в разі, якщо між сторонами укладено угоду (про примирення – між потерпілим та підозрюваним чи обвинуваченим; про визнання винуватості – між прокурором і підозрюваним чи обвинуваченим). У разі досягнення сторонами угоди суд не проводить судовий розгляд у повному обсязі, а лише досліджує зміст угоди й під час судового засідання з'ясовує в обвинуваченого, чи він цілком розуміє, що має право на судовий розгляд, під час якого прокурор зобов'язаний довести кожную обставину кримінального правопорушення, у вчиненні якого його обвинувачують, а він має такі права: мовчати, і факт мовчання не матиме для суду жодного доказового значення; мати захисника, у тому числі на отримання правової допомоги безоплатно в порядку та випадках, передбачених законом, або захищатися самостійно; допитати під час судового розгляду свідків обвинувачення, подати клопотання про виклик свідків і подати докази, що свідчать на його користь тощо (частина 4 статті 474 КПК). Також суд зобов'язаний переконатися в судовому засіданні, що укладення угоди сторонами є добровільним, тобто не є наслідком застосування насильства, примусу, погроз або наслідком обіцянок чи дії будь-яких інших обставин, ніж ті, що передбачені в угоді (частина 6 статті 474 КПК). Зауважимо, що в разі ініціювання укладення угоди про визнання винуватості між прокурором і підозрюваним чи обвинуваченим участь адвоката є обов'язковою (пункт 9 частини 1 статті 52 КПК). Підозрюваний або обвинувачений може його залучити самостійно або його надасть держава в межах БПД. КПК було доповнено цим положенням у 2015 році Законом № 198-VIII⁸⁵. Тобто майже три роки з моменту набрання чинності КПК 2012 року підозрюваний чи обвинувачений брав участь у таких провадженнях без захисника, але наразі ця норма – імперативна.

Таким чином, КПК 2012 року закріпив чітку норму щодо недопустимості доказів, отриманих унаслідок катування, і можливість використання в суді тільки тих показань, які були заслухані судом усно. Водночас наведені вище положення свідчать про наявність трьох винятків із засади безпосередності дослідження показань, які потенційно можуть стати передумовою порушення прав людини і її основоположних свобод, зокрема права на людську гідність. Найбільш складним і таким, що створює реальну загрозу реалізації верховенства права й небезпеку правам людини в умовах воєнного стану, є виняток щодо можливості використання показань підозрюваного як доказів у кримінальному провадженні, якщо вони були зафіксовані на відеозаписі і було залучено адвоката для відібрання таких показань (очно чи дистанційно). Ця норма, закріплена в частині 12 статті 615 КПК, негативно впливає на дотримання прав людини й може вести до застосування недопустимих методів отримання показань від особи в умовах воєнного стану. А закріплені в КПК запобіжники щодо застосування катувань у процесі розслідування недостатні для подолання цього явища.

5.2. РЕКОМЕНДАЦІЇ

1. Максимально впроваджувати в діяльності НПУ, ДБР, СБУ та прокуратури Принципи ефективного ведення опитування під час розслідування та збору інформації (Принципи Мендеса), які передбачають застосування непримусових методів опитування та суворе дотримання процесуальних гарантій підозрюваних та обвинувачених осіб.
2. Внести зміни до кримінального процесуального законодавства (частина 11 статті 615 КПК) і виключити можливість використання показань підозрюваного, отриманих на стадії досудового розслідування, як доказів у кримінальному провадженні. Так само слід вилучити норму про можливість дистанційної участі захисника в кримінальному провадженні в період воєнного стану (частина 12 статті 615 КПК).

⁸⁵ Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення діяльності Національного антикорупційного бюро України та Національного агентства з питань запобігання корупції» від 12.02.2015 № 198-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/198-19#Text>

Розділ 6.

Умови тримання під вартою в колоніях, слідчих ізоляторах та ізоляторах тимчасового тримання

6.1. ЗАГАЛЬНИЙ ОПИС СИТУАЦІЇ

Поводження із затриманими – чи то у в'язницях, чи то в поліцейських ІТТ – залишається критично важливим питанням дотримання прав людини в Україні. За останні вісім років численні звіти вітчизняних і міжнародних правозахисних організацій задокументували проблеми, пов'язані з переповненістю в'язниць, недостатнім рівнем медичного обслуговування, залученням до праці, що має ознаки примусової, випадками насильства та тривалим застосуванням одиночного ув'язнення.

Пандемія COVID-19 та повномасштабне вторгнення Росії в Україну значно вплинули на стан захисту прав людини в місцях позбавлення волі, як і на інші суспільні відносини.

Режим тримання під вартою в Україні регулюється насамперед Конституцією, КК, КПК, КВК. Ці закони передбачають захист прав затриманих і заборону катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поведінки. Однак, незважаючи на закріплені правові гарантії, спостерігаються постійні розриви між законодавством і практикою.

За діяльністю місць несвободи наглядає кілька органів, зокрема: НПМ, уповноважений Факультативним протоколом до Конвенції ООН проти катувань; Підкомітет ООН із запобігання тортурам, ЄКПТ, який здійснює періодичні візити до місць несвободи; органи прокуратури; спостережні комісії при районних та обласних адміністраціях. До цієї роботи також долучені національні неурядові організації та правозахисні групи (наприклад, Харківська правозахисна група, Україна без тортур, Freerights, Захист в'язнів України, Українська Гельсінська спілка з прав людини, Центр прав людини ZMINA та інші). Ці організації неодноразово наголошували на недоліках як у в'язницях, так і в поліцейських ІТТ, починаючи від неналежних умов і закінчуючи випадками зловживань та катувань.

Серед основних тенденцій функціонування установ виконання покарань варто відзначити позитивні зміни в покращенні побутових умов засуджених та умов несення служби співробітниками, незважаючи на фінансові обмеження та стан війни. Однак гострою проблемою залишається значне недоукомплектування персоналу, що впливає на безпеку та якість виконання обов'язків.

Одна з найчастіше згадуваних проблем українських в'язниць – переповненість. Незважаючи на реформи в пенітенціарній системі, які проводилися з 2015 року⁸⁶, та інші законодавчі зміни, спрямовані

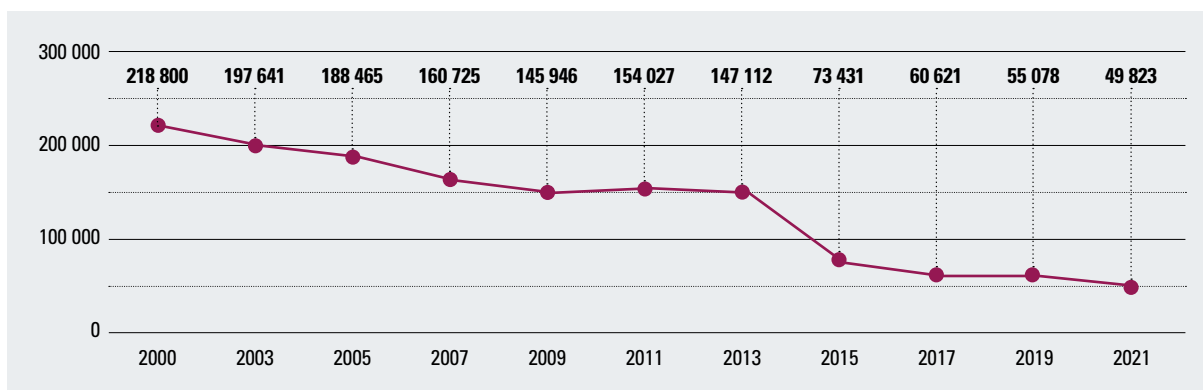
⁸⁶ Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Концепції реформування (розвитку) пенітенціарної системи України» від 13.09.2017 № 654-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/654-2017-p#Text>; Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Стратегії реформування пенітенціарної системи України» від 30.12.2022 № 1153-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1153-2022-p#Text>

на скорочення термінів досудового ув'язнення⁸⁷, застосування альтернативних покарань⁸⁸, низка установ залишаються переповненими. Найбільш гостро це питання стоїть щодо СІЗО.

Переповненість СІЗО, що фіксується у звітах НГПМ і повідомленнях громадських організацій⁸⁹, не лише загострює питання гігієни та санітарії, а й сприяє зростанню напруженості та конфліктів між ув'язненими. Незважаючи на постійну тенденцію зменшення кількості тюремного населення в Україні⁹⁰, кількість осіб, до яких застосовується попереднє ув'язнення, залишається відносно високою⁹¹.

Графік 1. Загальна кількість ув'язнених

Моніторингові візити НГПМ, прокуратури та правозахисних організацій показали, що в більшості СІЗО наявні порушення національного законодавства та міжнародних стандартів щодо площі на одного ув'язненого, вентиляції та доступу до природного світла⁹². Такі умови вважаються такими, що принижують гідність і є нелюдськими.

В'язнична охорона здоров'я в Україні характеризується хронічним недофінансуванням, нестачею медичного персоналу й недостатньою матеріально-технічною базою. Ув'язнені часто страждають від нелікованих хронічних захворювань, психічних розладів та інфекційних хвороб. Звіти НГПМ та правозахисників указують на те, що навіть базова медична допомога часто затримується або в ній відмовляють.

Наприклад, у звітах фіксуються такі проблеми: доступ до основних лікарських засобів обмежений; діагностичні й лікувальні послуги не відповідають стандартам; психологічна підтримка в багатьох закладах майже відсутня.

Неналежне надання медичної допомоги у в'язницях не лише порушує право ув'язнених на здоров'я, але й підвищує ризик спалахів інфекційних захворювань.

Таблиця 3. Кількість осіб, які перебувають у СІЗО

Рік (станом на 1 січня)	Осіб у СІЗО (під вартою)
2019	18 030
2020	17 502
2021	16 673
2022	14 568
2023	12 904
2024	13 400

⁸⁷ Закон України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо удосконалення порядку зарахування судом попереднього ув'язнення у строк покарання» від 26.11.2015 № 838-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/838-19#Text>

⁸⁸ Закон України «Про пробацію» від 05.02.2015 № 160-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/160-19#Text>

⁸⁹ У Лук'янівському СІЗО ув'язнені сплять на підлозі. Харківська правозахисна група, 2021. URL: <https://archive.khpg.org/pk/index.php?id=1615457499>

⁹⁰ Prison Studies (n.d.). Ukraine. URL: <https://www.prisonstudies.org/country/ukraine>

⁹¹ Статистика пенітенціарної системи України. URL: <https://ukrprison.org.ua/statistics>

⁹² Звіт про дотримання прав людини в Україні за 2023 рік. URL: https://ua.usembassy.gov/wp-content/uploads/sites/151/UKRAINE-2023-HUMAN-RIGHTS-REPORT_UKR.pdf; Щорічна доповідь про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні у 2023 році (Розділ 7). URL: <https://ombudsman.gov.ua/report-2023/rozdil-7-realizatsiia-npm-i-prava-liudyny-v-mistsiakh-nesvobody>

Так, засуджений Ф. хворий на туберкульоз у відкритій формі, проте його продовжують утримувати в загальному житловому відділенні в Одеській ВК № 14, хоч і в ізольованому приміщенні, адже в колонії фактично відсутня медична частина. Вивезення його на лікування також затягується. Окрім того, Ф. почали погрожувати, щоб він не розголошував ситуацію в установі, і тоді він попросив адвоката більше не писати листів до колонії⁹³.

Правозахисники фіксують й інші постійні порушення: практику побиття новоприбулих ув'язнених «для науки», знущання під час етапування, застосування сили під приводом обшуків та інші форми жорстокого поводження.

Розслідування останніх років виявили цілі системи катувань у деяких колоніях. Приміром, як встановило ДБР, у Божковській виправній колонії № 16 (Полтавська обл.) майже кожен новоприбулий ставав жертвою побиття: новачків залякували переведенням до камер із «відторгнутими» та били доти, доки не зламували їхню волю коритися будь-яким вимогам⁹⁴. Продовжують фіксуватися випадки застосування фізичного насильства, особливо в Харківській виправній колонії № 43 та в Олексіївській колонії № 25⁹⁵.

Окрім того, фіксування тілесних ушкоджень здійснюється неналежним чином, що унеможливорює ефективне розслідування фактів катування. Приклад неналежного фіксування тілесних ушкоджень наведено у звіті за результатами моніторингового візиту Харківської правозахисної групи і ГО «Захист в'язнів України» до Збаразької виправної колонії № 63. Так, під час перевірки Журналу запису рентгенологічних досліджень у період із 26.09.2024 по 17.12.2024 було виявлено вісім випадків зафіксованих травм, зокрема сторонні тіла у вигляді голок у пальцях кисті, забої грудної клітини та інші травми, інформація про які не вносилася до медичної документації⁹⁶.

Насильство в місцях позбавлення волі – постійна проблема. У багатьох випадках ув'язнені й засуджені повідомляють, що піддаються фізичному насильству та принизливому поводженню з боку персоналу. Інциденти варіюють від побиття під час прибуття до установи до надмірного застосування сили під час проведення обшуків. Так, під час відвідування Харківської виправної колонії № 43 представникам Харківської правозахисної групи і ГО «Захист в'язнів України» від засуджених надходили численні скарги про застосування до них фізичного й психологічного насильства. Під час конфіденційної бесіди більшість в'язнів повідомила про побиття співробітниками оперативного відділу, яке відбувалося в службовому приміщенні адмінбудівлі⁹⁷.

Окрім насильства з боку персоналу, нерідко трапляється насильство між ув'язненими, особливо в умовах переповненості, коли напруженість висока. Таке насильство часто посилюється відсутністю ефективних механізмів нагляду та контролю. Окрім того, фіксується, що дії засуджених координують уповноважені адміністрацією установ («днювальні», або ж помічники адміністрації).

Поширення практики використання засуджених як «днювальних» для виконання функцій адміністрації загрозливе, адже призводить до передачі засудженим частини виключних повноважень

⁹³ Медицина в місцях несвободи: представлено доповідь омбудсмена та правозахисників. Український кризовий медіа-центр, 2022. URL: <https://uacrisis.org/uk/medytsyna-v-mistsyah-nesvobody-predstavleno-dopovid-obmudsmena-ta-pravozahysnykiv>

⁹⁴ Чотирьом посадовцям колонії на Полтавщині загрожує тюрма за організацію системи катувань ув'язнених. ZMINA, 2024. URL: <https://zmina.info/news/chotyrom-posadovczyam-koloniyi-na-poltavshyni-zagrozhuye-tyurma-za-organizacziyu-systemy-katuvan-uvyaznennyh>

⁹⁵ ДБР відкрило справу за фактом побиття 22 засуджених у Харківській колонії. Лівий берег, 2022. URL: https://lb.ua/society/2020/01/10/446868_gbr_otkrilo_delo_faktu_izbieniya_22.html

⁹⁶ Звіт за результатами моніторингового візиту до Збаразької виправної колонії № 63. Інформаційний портал Харківської правозахисної групи, 2025. URL: <https://khpg.org/1608814308>

⁹⁷ «Зустріч» з мішком на голові, чай і тютюн замість зарплатні – звіт за результатами моніторингового візиту до ХБК-43. ХПГ, 2025. URL: <https://khpg.org/1608813838>

адміністрації та подальших зловживань⁹⁸. Згідно з доповіддю ЄКПТ від 2020 року, Комітет наголошує на необхідності відмови від практики використання засуджених як днювальних⁹⁹.

Так, в Олексіївській виправній колонії № 25 делегація Комітету отримала ряд достовірних тверджень про фізичне жорстоке поводження працівників в'язниці у 2019 році, яке полягало в ударах руками, ногами та гумовими кийками, переважно з ув'язненими, які відмовлялися прибирати приміщення (або виконувати інші завдання адміністрації) або після непокірної поведінки. Стверджуване жорстоке поводження переважно відбувалося в кабінетах оперативних співробітників, іноді за допомогою ув'язнених (так званих днювальних), які були призначені для допомоги персоналу та отримували завдання щодо контролю за іншими ув'язненими.

Схожу ситуацію Комітет зафіксував у Бердянській виправній колонії № 77, у якій керують за допомогою системи залякування та насильства. При цьому жорстоко поводитися з ув'язненими переважно окрема група ув'язнених (а саме – «днювальні»), зазвичай за мовчазної згоди адміністрації, і це стало звичним підходом до забезпечення порядку в установі. Схоже, що після прибуття до колонії та поміщення до приймального відділення ув'язнені отримували від працівників колонії наказ прибирати територію відділення. Будь-який ув'язнений, який відмовлявся виконувати цей наказ, за твердженнями, отримував покарання від «днювальних». За твердженнями, таке покарання відбувалося в приймальному відділенні (зазвичай у коморі), за повторюваною схемою, а саме: ув'язненого змушували роздягтися та лягти на підлогу, при цьому його тримали декілька ув'язнених і били пластиковим шлангом по підшвах стоп та/або сідницях.

Ув'язнені часто неохоче спілкуються з моніторинговими групами через страх репресій. Атмосфера страху особливо виражена в Темнівській виправній колонії № 100. Під час моніторингу установи, здійсненого представниками правозахисних організацій 2 липня 2024 року, велика кількість засуджених відповідала загальними фразами: «*Ви самі все прекрасно знаєте*» або «*Ви поїдете, а нам тут жити*», не вдаючись у подробиці, боячись переслідування та негативних наслідків від адміністрації. За два дні після візиту із членом моніторингової групи зв'язалася близька родичка одного із засуджених, який відбував покарання в цій колонії та надавав інформацію групі під час візиту. Його повідомлення містило інформацію про те, що після закінчення моніторингового візиту, коли монітори покинули територію установи, кожного, хто контактував із групою, уночі викликали співробітники установи та із застосуванням погроз опитали про надану засудженими інформацію¹⁰⁰.

Психологічний тиск і моральне приниження набувають системного характеру в умовах обмеженого відомчого та громадського контролю.

Аналіз практики застосування дисциплінарних стягнень указує на непропорційне та штучне застосування дисциплінарних стягнень. Наприклад, у Темнівській колонії № 100 за відмову прибирати засуджених карали дисциплінарними стягненнями¹⁰¹. Окрім того, адміністрація «модернізувала» процедуру застосування стягнень, наприклад у Надержинщинській колонії № 65 вдавалися до поміщення в дисциплінарний ізолятор на дві години як форми покарання без відповідного оформлення¹⁰².

⁹⁸ Подання щодо порушень у Сокирянській виправній колонії № 67. Офіс Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, 2024. URL: <https://ombudsman.gov.ua/storage/app/media/uploaded-files/podannya-sokiryanska-vk-67-pidpisane.pdf>

⁹⁹ Доповідь Уряду України за наслідками візиту до України Європейського Комітету із запобігання катуванням та нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню (КЗК) 4–13 серпня 2020 року. URL: <https://rm.coe.int/1680a0e8a4>

¹⁰⁰ Хочеш тарочку? Проби дозвіл: Звіт за результатами моніторингового візиту до Темнівської виправної колонії № 100. ГО «Асоціація українських моніторів дотримання прав людини», 2024. URL: <https://ngoauu.org/xochesh-tarochku-prosi-dozvil-zvit-za-rezultatami-monitoringovogo-vezitu-do-temnivsko%D1%97-vipravno%D1%97-koloni%D1%97-100/>

¹⁰¹ Там само.

¹⁰² Шість чоловіків цілодобово ведуть відеоспостереження за жінками в спальних кімнатах. Інформаційний портал Харківської правозахисної групи, 2024. URL: <https://khpq.org/1608813577>

Щодо стану дотримання прав людини в ІТТ НПУ можна виділити кілька основних проблем на підставі звітів НГПМ¹⁰³.

По-перше, відсутність захисних споруд цивільного захисту, що наражає утримуваних осіб на небезпеку в умовах повномасштабної війни, ракетних і дронівих ударів Росії по всій території України. В ІТТ відсутні укриття для утримуваних осіб під час повітряних тривог, що порушує право на безпеку та життя (стаття 27 Конституції України, стаття 2 ЄКПЛ).

По-друге, недотримання вимог інклюзивності та доступності. Умови в ІТТ не відповідають нормам до інклюзивності будівель: відсутні пандуси та підйомні пристрої, а санітарні вузли та камери не пристосовані для осіб з інвалідністю, у тому числі тих, хто має вади зору (немає поручнів, шрифту Брайля). Це порушує Конвенцію про права осіб з інвалідністю.

По-третє, умови тримання не відповідають стандартам, наприклад недостатнє природне та штучне освітлення, душові кімнати не обладнані перегородками, що порушує право на приватність, недостатня кількість прогулянкових двориків, відсутність «дашків» для захисту від опадів.

По-четверте, відсутність кімнат для медичного огляду, медичного ізолятора й медичного персоналу, відсутність універсальних аптечок у камерах, що порушує право на охорону здоров'я та статтю 49 Конституції України.

По-п'яте, санвузли не забезпечують усамітнення, що є порушенням права на приватність, правила 19.3 Європейських пенітенціарних правил та статті 3 ЄКПЛ, а відеоспостереження в кімнатах для обшуку проводиться без забезпечення приватності, що суперечить статті 8 ЄКПЛ.

Підсумовуючи, зазначимо, що умови тримання під вартою або відбуття покарань в Україні – як у колоніях, так і СІЗО – створюють значні виклики для захисту прав людини. Переповненість, неналежне медичне обслуговування, насильство та неналежне використання одиночного ув'язнення підривають зобов'язання України за міжнародним правом у сфері прав людини.

Незважаючи на те, що реформи вже розпочато¹⁰⁴, необхідні постійні зусилля для узгодження практики з міжнародними стандартами.

6.2. ПРИМУСОВЕ ГОДУВАННЯ

Тривалий час правозастосовники порушували проблему національного законодавства, у якому бракувало порядку примусового годування. Процедура такого годування має бути чітко регламентована, щоб унеможливити порушення статті 3 ЄКПЛ¹⁰⁵.

Щодо регламентації заходів примусового годування до засуджених, то приклади правозастосовної практики свідчать про складність і нерегульованість цього процесу. Так, в ухвалі Ізяславського районного суду Хмельницької області від 31.01.2018, справа № 675/254/1828, що стосувалася розгляду клопотання про застосування примусового годування до особи, ішлося про брак нормативно встановленого порядку примусового годування: *«Захисник заперечив проти*

¹⁰³ Report on the NPM ITT No. 5, Novi Buh, 19.12.2024. Ombudsman of Ukraine, 2024. URL: <https://ombudsman.gov.ua/storage/app/media/uploaded-files/zvitnmitt5noviybug191220242izzauvazhennyami.pdf>; Report on ITT Kozelets. Ombudsman of Ukraine, 2024. URL: <https://ombudsman.gov.ua/storage/app/media/uploaded-files/Zvit%20ITT%20Kozeleць.pdf>; Report on ITT Nizhyn, 16.10.2024. Ombudsman of Ukraine, 2024. URL: <https://ombudsman.gov.ua/storage/app/media/uploaded-files/Zvit%20ITT%20Nіжин%2016.10.2024.pdf>; Report on ITT Poltava. Ombudsman of Ukraine, 2024. URL: <https://ombudsman.gov.ua/storage/app/media/uploaded-files/zvit-itt-1-poltava.pdf>; Report on ITT No. 4. Ombudsman of Ukraine, 2024. URL: <https://ombudsman.gov.ua/storage/app/media/uploaded-files/ZBIT%20ITT%204.pdf>; Report on ITT No. 4 Dubno. Ombudsman of Ukraine, 2024. URL: <https://ombudsman.gov.ua/storage/app/media/uploaded-files/zvit-itt-4-dubno-redagovaniy-1.pdf>

¹⁰⁴ Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Стратегії реформування пенітенціарної системи України» від 30.12.2022 № 1153-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1153-2022-p#Text>

¹⁰⁵ Гнатовський М., Климчук В., Сенюта І. Механізм реабілітації жертв катувань в Україні: аналітичний звіт, 2021. URL: <https://rm.coe.int/analytical-report-on-rehabilitative-mechanism-ukr-2021-web/1680a22675>

задоволення клопотання, вказав, що не вбачає об'єктивних даних, які б свідчили про погіршення здоров'я засудженого, наголосив на відсутності нормативно встановленого порядку примусового годування. На думку суду, з огляду на ту обставину, що засуджений фактично опинився перед загрозою розладу здоров'я стійкого характеру та існує очевидна загроза його життю, що підтверджено відповідними доказами, вжиття заходів щодо примусового годування шляхом вливання поживної рідкої харчової суміші через зонд не можуть вважатися такими, що принижують людську гідність. Доводи захисника щодо відсутності нормативного врегулювання порядку примусового годування не є підставою для зміни висновку суду про необхідність застосування такого заходу до засудженого, оскільки останньому загрожує розлад здоров'я стійкого характеру та існує очевидна загроза його життю»¹⁰⁶.

В ухвалі Здолбунівського районного суду Рівненської області від 01.11.2018, справа № 567/1050/15-к29, зазначено: «На думку колегиї суддів, з огляду на ту обставину, що обвинувачений фактично опинився перед загрозою розладу здоров'я стійкого характеру та існує очевидна загроза його життю, що підтверджено належними доказами, вжиття заходів щодо примусового годування шляхом використання назогастрального зонду не можуть вважатися такими, що принижують людську гідність. Доводи сторони захисту щодо відсутності нормативного врегулювання порядку примусового годування не є підставою для зміни висновку суду про необхідність застосування такого заходу до обвинуваченого, оскільки останньому загрожує розлад здоров'я стійкого характеру та існує очевидна загроза його життю»¹⁰⁷.

До 2022 року порядок примусового годування було регламентовано винятково в КВК (стаття 116), і такий захід застосовувався до засуджених¹⁰⁸. У липні 2022 року положення про примусове годування осіб, що тримаються під вартою, отримали своє законодавче закріплення шляхом ухвалення Закону України «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо застосування до засуджених та осіб, які тримаються під вартою, заходів примусового годування» від 19.07.2022 № 2429-IX¹⁰⁹. Пропозиція внести зазначені зміни до КПК обґрунтувалася, серед іншого, тим, що під час здійснення нагляду в групі справ «Невмержицький проти України» Комітет міністрів Ради Європи ухвалив рішення, у якому делегати, зокрема, «...відзначили нову нормативну базу щодо примусового годування, спрямовану на усунення порушення статті 3 Конвенції у справі Невмержицького, та закликали державні органи надати відповідну інформацію щодо впровадження цієї системи, у тому числі, відповідні рекомендації і медичні інструкції»¹¹⁰.

Цим законом КПК було доповнено статтею 206-1 «Ухвала слідчого судді, суду про примусове годування підозрюваного, обвинуваченого, до якого застосовано запобіжний захід у вигляді тримання під вартою», де визначено, що до підозрюваного, обвинуваченого, до якого застосовано запобіжний захід у вигляді тримання під вартою і який заявив про відмову від прийняття їжі, може бути застосовано примусове годування на підставі ухвали слідчого судді, суду. Застосування примусового годування без ухвали слідчого судді, суду забороняється.

Процедуру розгляду такого клопотання може бути ініційовано прокурором на підставі відомостей, отриманих від установи попереднього ув'язнення, закладу охорони здоров'я, до місцевого суду, у межах територіальної юрисдикції якого утримується підозрюваний, обвинувачений. Зазначене клопотання повинно містити стислий виклад обставин, що передували відмові від прийняття їжі та голодуванню. До клопотання обов'язково додається висновок лікаря про те, що підозрюваному, обвинуваченому,

¹⁰⁶ Ухвала Ізяславського районного суду Хмельницької області від 31.01.2018 у справі № 675/254/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/71943450>

¹⁰⁷ Ухвала Здолбунівського районного суду Рівненської області від 01.11.2018 у справі № 567/1050/15-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/77610479>

¹⁰⁸ Кримінально-виконавчий кодекс України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1129-15#Text>

¹⁰⁹ Закон України «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо застосування до засуджених та осіб, які тримаються під вартою, заходів примусового годування» від 19.07.2022 № 2429-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2429-20#n5>

¹¹⁰ До ухвалення цього закону примусове годування могло бути застосовано винятково до засуджених відповідно до КВК, а з 2022 року такий захід може бути застосовано на стадії досудового розслідування й судового розгляду.

який заявив про відмову від прийняття їжі, загрожує значне погіршення стану здоров'я та існує очевидна загроза його життю, що підтверджується відповідними медичними документами, які містять результати лабораторних, інструментальних та інших необхідних досліджень.

Ухвалення цього закону було зумовлено не лише необхідністю правового врегулювання означеної проблематики, а і виконанням Плану пріоритетних дій Уряду на 2020 рік, затвердженого розпорядженням КМУ від 09.09.2020 № 1133. Зокрема, у пункті 681 цього плану зазначається про необхідність визначення правових підстав для затвердження порядку та видів примусового годування, а також умов тримання засуджених та осіб, які тримаються під вартою та відмовляються від прийняття їжі (оголошують про голодування); необхідність удосконалення окремих положень кримінального процесуального законодавства в частині врегулювання процедури розгляду судами питання застосування заходів примусового годування засуджених та осіб, які тримаються під вартою та відмовляються від прийняття їжі, відповідно до Мальтійської декларації стосовно тих, хто оголосив голодування, і на виконання рішення ЄСПЛ від 21.06.1999 у справі «Невмержицький проти України» (заява № 54825/00)¹¹¹.

У цій справі ЄСПЛ встановив порушення статті 3 ЄКПЛ щодо примусового годування особи та зазначив, що захід, продиктований із точки зору встановлених принципів медицини терапевтичною необхідністю, не може в принципі розглядатися як нелюдський і такий, що принижує гідність. Те ж саме можна сказати й про примусове годування, мета якого – рятування життя конкретної особи, що утримується під вартою, яка свідомо відмовляється від вживання їжі. Проте Суд має переконатися в тому, що існування такої медичної необхідності переконливо доведено. Окрім того, Суд повинен пересвідчитися, що при ухваленні рішення про примусове годування було дотримано процесуальних гарантій. До того ж спосіб, у який заявника було піддано примусовому годуванню під час голодування, не повинен виходити за межі мінімального рівня жорстокості, встановленого практикою Суду згідно зі статтею 3 Конвенції¹¹².

Аналіз цього та інших рішень ЄСПЛ за статтею 3 Конвенції дає можливість стверджувати, що фактично ЄСПЛ визначив критерії або стандарти, які повинні бути враховані при розв'язанні питання про застосування до особи, яка тримається під вартою, заходів примусового годування, а саме держава має переконатися в тому, що:

- а) медична необхідність процедури належним чином встановлена;
- б) процедурні гарантії дотримані;
- в) спосіб здійснення примусового годування не виходить за межі неминучого рівня жорстокості.

Окрім того, рішення держави про застосування заходів примусового годування має відповідати таким вимогам, як передбачуваність, чіткість і пропорційність. Подібні умови законності застосування розглядуваного заходу запроваджені й Комітетом міністрів Ради Європи під час засідання 07.06.2017, а саме: має бути переконливо доведено, що існує медична необхідність у примусовому годуванні особи; органи влади дотримуються передбаченої законом процедури ухвалення рішення про примусове годування; спосіб годування особи має відповідати принципам гуманізму¹¹³.

Дотримання зазначених стандартів і вимог має забезпечити мінімізацію конфлікту між правом особи на фізичну недоторканність та обов'язком держави захистити право на життя за допомогою дій, що передбачені законом. А національне законодавство має бути побудоване відповідно до зазначених стандартів. Задля унеможливлення використання примусового годування як катування

¹¹¹ Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про затвердження плану пріоритетних дій Уряду на 2020 рік» від 09.09.2020 № 1133-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1133-2020-%D1%80#Text>

¹¹² Nevmerzhtsky v. Ukraine: Judgment European Court of Human Rights 5 April 2005 (FINAL 12/10/2005) (Application no. 54825/00). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-125783%22%5D%7D>

¹¹³ Council of Europe. Committee of Ministers. 1310th meeting, 13–15 March 2018 (DH). H46–24 Nevmerzhtsky, Yakovenko, Logvinenko, Isayev and Melnik groups v. Ukraine (Application No. 54825/00). URL: [https://search.coe.int/cm/#%7B%22CoEReference%22:%5B%22CM/Notes/1310/H46-24%22%22%22CoEValidationDate%20Descending%22%7D%7D](https://search.coe.int/cm/#%7B%22CoEReference%22:%5B%22CM/Notes/1310/H46-24%22%22%5D%22%22%22CoEValidationDate%20Descending%22%7D%7D)

або жорстокого поводження слід імплементувати в національне законодавство критерії (стандарти) допустимості застосування такого заходу до особи¹¹⁴. Ці стандарти мають бути рівною мірою застосовані як до підозрюваних чи обвинувачених, так і засуджених. Такий висновок ґрунтується на тому, що чинне законодавство не передбачає конкретних передумов застосування примусового годування, що негативно позначається на дотриманні прав людини і створює додатковий ризик застосування катування у вигляді примусового годування до особи, яка перебуває під вартою, або засудженого.

6.3. РЕКОМЕНДАЦІЇ

1. Посилити нагляд і моніторинг ситуації з дотриманням прав людини в колоніях, СІЗО та ІТТ, зокрема:
 - 1.1. Посилити роль і незалежність НПМ, щоб забезпечити незалежний контроль за умовами утримання через регулярні незаплановані перевірки, що проводяться НПМ і міжнародними моніторинговими органами.
 - 1.2. Забезпечити прозорість і підзвітність:
 - ✓ запровадити вимогу обов'язкового опублікування всіх звітів національних та міжнародних органів із рекомендаціями, а також відповідей державних органів на ці звіти;
 - ✓ забезпечити систематичний розгляд звітів неурядових і правозахисних організацій, з обов'язковою публічною реакцією органів влади;
 - ✓ запровадити електронну систему моніторингу скарг ув'язнених і засуджених із можливістю анонімного подання та відстеження статусу розгляду скарг.
2. Покращити медичне обслуговування в закладах пенітенціарної системи, що передбачає:
 - 2.1. Структурні реформи в системі охорони здоров'я в місцях несвободи:
 - ✓ вивести медичну службу в установах виконання покарань із підпорядкування Міністерству юстиції України та приєднати її до загальної системи охорони здоров'я України;
 - ✓ забезпечити незалежність медичного персоналу від адміністрації установ виконання покарань, зокрема в питаннях фіксування тілесних ушкоджень;
 - ✓ запровадити регулярну акредитацію медичних закладів у місцях позбавлення волі відповідно до міжнародних стандартів;
 - ✓ забезпечити укомплектування медичним персоналом;
 - ✓ повноцінно запровадити програми профілактики й лікування наркозалежності, у тому числі замісну терапію;
 - ✓ обладнати кімнати для медичного огляду в ІТТ.
 - 2.2. Належне фінансування та ресурсне забезпечення:
 - ✓ збільшити фінансування в'язничної охорони здоров'я, зокрема для забезпечення достатньої кількості медичного персоналу й сучасного обладнання;
 - ✓ забезпечити наявність необхідних лікарських засобів, у тому числі антиретровірусних препаратів, антибіотиків і психотропних засобів;
 - ✓ інвестувати в модернізацію медичних закладів у в'язницях для покращення умов лікування.

¹¹⁴ Безумовно, у кримінальному процесі діє принцип законності, змістовним компонентом якого є положення про те, що кримінальне процесуальне законодавство України застосовується з урахуванням практики ЄСПЛ (частина 5 статті 9 КПК). Тобто ці критерії або стандарти, які повинні бути враховані при розв'язанні питання про застосування до особи, яка тримається під вартою, заходів примусового годування, мають бути імплементовані в практику відповідними посадовими особами із рішень ЄСПЛ. Однак поточна ситуація зі знанням міжнародних норм, рішень ЄСПЛ посадовими особами правоохоронних та судових органів не свідчить про реалістичність такої ідеї. Тому такі стандарти мають бути втілені в національному законодавстві.

3. Належно фіксувати тілесні ушкодження у випадках застосування фізичної сили:
 - 3.1. Фіксувати та розслідувати тілесні ушкодження:
 - ✓ забезпечити ефективне фіксування тілесних ушкоджень відповідно до міжнародних стандартів, у тому числі Стамбульського протоколу;
 - ✓ забезпечити фото- та відеофіксацію тілесних ушкоджень з обов'язковим інформуванням прокуратури;
 - ✓ гарантувати незалежність медичного персоналу, що здійснює огляд тілесних ушкоджень.
 - 3.2. Посилити контроль за застосуванням фізичної сили:
 - ✓ посилити контроль за випадками застосування фізичної сили через обов'язкову відеофіксацію дій персоналу;
 - ✓ впровадити відомчий контроль за виконанням вимог щодо звітності про застосування сили із зазначенням обставин, причин і наслідків.
4. Захистити від психологічного насильства та залякування:
 - 4.1. Запровадити ефективний механізм захисту від психологічного насильства, викоринити практику діяльності так званих помічників адміністрації, «днювальних».
 - 4.2. Провести навчання та підвищення кваліфікації персоналу:
 - ✓ впровадити комплексні навчальні програми для персоналу зі стандартів прав людини, заборони катувань і психологічного насильства;
 - ✓ запровадити систематичне оцінювання ефективності навчання й контроль за дотриманням етичних стандартів.
5. Підвищити рівень безпеки та обладнання захисних споруд в умовах повномасштабного вторгнення Росії в Україну:
 - ✓ обладнати укриття для утримуваних осіб відповідно до вимог цивільного захисту;
 - ✓ забезпечити своєчасне переміщення утримуваних осіб, засуджених та ув'язнених до захисних споруд під час повітряних тривог.
6. Визначити в статті 206-1 КПК і частині 3 статті 116 КВК критерії або стандарти, які повинні бути враховані слідчим суддею, судом при розв'язанні питання про застосування до особи, яка тримається під вартою, відбуває покарання, заходів примусового годування, а саме – держава має переконатися в тому, що:
 - а) медична необхідність процедури належним чином установлена;
 - б) процедурні гарантії дотримані;
 - в) спосіб здійснення примусового годування не виходить за межі неминучого рівня жорстокості і відповідає принципам гуманізму.
7. Переглянути наявні види примусового годування задля їх узгодження із сучасними методиками застосування цього заходу до особи.

Розділ 7.

Відшкодування та реабілітація постраждалих

7.1. ПОЗИТИВНИЙ ОБОВ'ЯЗОК ДЕРЖАВИ ЗІ СТВОРЕННЯ НАЛЕЖНОЇ СИСТЕМИ ВІДШКОДУВАННЯ

Відповідно до статті 14 Конвенції проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання кожна держава-сторона забезпечує у своїй правовій системі одержання відшкодування жертвою катувань і підкріплене правовою санкцією право на справедливу й адекватну компенсацію, у тому числі заходи для якомога повної реабілітації. У разі смерті жертви внаслідок катування право на компенсацію надається її утриманцям¹¹⁵.

Стаття 27 Конституції України закріплює невід'ємне право кожної людини на життя. Стаття 28 визначає право кожного на повагу до його гідності. У своєму рішенні за зверненням Уповноваженого ВРУ з прав людини Конституційний Суд України визначив¹¹⁶, що аналіз статей 27, 28 Основного Закону України в системному зв'язку з його статтею 3, юридичних позицій Конституційного Суду України дає підстави стверджувати, що в статтях 27, 28 Конституції України інституціалізовано не лише негативний обов'язок держави утримуватися від діянь, які посягали б на права людини на життя та повагу до її гідності, а й позитивний обов'язок держави, який полягає, зокрема, у забезпеченні належної системи національного захисту конституційних прав людини шляхом розроблення відповідного нормативно-правового регулювання; впровадженні ефективної системи захисту життя, здоров'я та гідності людини; створенні умов для реалізації людиною її фундаментальних прав і свобод; *гарантуванні порядку відшкодування шкоди, заподіяної внаслідок порушень конституційних прав людини; забезпеченні невідворотності відповідальності за порушення конституційних прав людини.*

Конституційний Суд України вважає, що позитивний обов'язок держави стосовно впровадження належної системи захисту життя, здоров'я та гідності людини передбачає забезпечення ефективного розслідування фактів позбавлення життя та неналежного поводження, у тому числі й щодо осіб, які перебувають у місцях позбавлення волі під повним контролем держави.

Ефективність такого розслідування вимірюється його повнотою, всебічністю, оперативністю, незалежністю тощо. Незалежність розслідування порушень прав людини на життя та повагу до її гідності в місцях позбавлення волі означає, зокрема, те, що з погляду безстороннього спостерігача не має існувати жодних сумнівів в інституційній (ієрархічній) незалежності державного органу (його службових осіб), уповноваженого здійснювати офіційне розслідування таких порушень. У цьому аспекті не може бути досягнуто незалежності розслідування, якщо компетентний державний орган (його службові особи) інституційно залежить від органу (його службових осіб), якому підпорядковано систему місць позбавлення волі та який несе відповідальність за її функціонування.

¹¹⁵ Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_085#Text

¹¹⁶ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) частини шостої статті 216 Кримінального процесуального кодексу України від 24.04.2018 у справі № 1-22/2018 (762/17). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-18#Text>

Таким чином, на підставі частин 1, 2 статті 27, частин 1, 2 статті 28 Конституції України в системному зв'язку з її статтею 3 держава повинна впроваджувати законодавство, яке забезпечувало б здійснення ефективного розслідування за заявами, повідомленнями про порушення конституційних прав людини на життя та повагу до її гідності в місцях позбавлення волі компетентним державним органом (його службовими особами), що не перебуває в інституційній або ієрархічній залежності від державного органу (його службових осіб), якому підпорядковано систему місць позбавлення волі та який несе відповідальність за її функціонування.

Питання ефективності розслідування випадків порушення прав людини представниками держави розглянуто в окремому розділі цього звіту. Щодо відшкодування шкоди, заподіяної внаслідок порушень конституційних прав людини, слід розглянути національне законодавство.

7.2. ЗАКОНОДАВСТВО ПРО ВІДШКОДУВАННЯ ШКОДИ, ЗАВДАНОЇ ВНАСЛІДОК КАТУВАННЯ

Обов'язок держави щодо відшкодування шкоди, завданої представниками її органів унаслідок катування та інших видів жорстокого поводження, закріплено в Законі України «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування, прокуратури і суду»¹¹⁷. Цей закон датується 1994 роком, і зміни до нього вносилися більш як 15 разів. Наразі він залишається чинним і визначає, що громадянину відшкодовуються (повертаються):

- заробіток та інші грошові доходи, які він втратив унаслідок незаконних дій;
- майно (у тому числі гроші, грошові вклади і відсотки по них, цінні папери та відсотки по них, частка у статутному фонді господарського товариства, учасником якого був громадянин, і прибуток, який він не отримав відповідно до цієї частки, інші цінності), конфісковане або звернене в дохід держави судом, вилучене органами досудового розслідування, органами, які здійснюють оперативно-розшукову діяльність, а також майно, на яке накладено арешт;
- штрафи, стягнуті на виконання вироку суду, судові витрати та інші витрати, сплачені громадянином;
- суми, сплачені громадянином у зв'язку з поданням йому юридичної допомоги;
- моральна шкода (стаття 3).

Цей закон не містить конкретно визначеного розміру сум відшкодування. Водночас відповідно до нього розмір відшкодування шкоди залежно від того, який орган провадив слідчі (розшукові) дії чи розглядав справу, у місячний термін із дня звернення громадянина визначають відповідні органи, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, досудове розслідування, прокуратура і суд, про що виносять постанову (ухвалу). Якщо кримінальне провадження закрито судом при розгляді кримінальної справи в апеляційному або касаційному порядку, зазначені дії провадить суд, що розглядав справу в першій інстанції. Водночас у разі незгоди з винесеною постановою (ухвалою) про відшкодування шкоди громадянин відповідно до положень цивільного процесуального законодавства може оскаржити постанову до суду, а ухвалу суду – до суду вищої інстанції в апеляційному порядку (стаття 12).

Цитовані положення свідчать про те, що органи, які визначають розмір відшкодування, – це ті самі органи, які завдали шкоди громадянину, що створює ситуацію абсолютної правової незахищеності. Закріплення можливості оскарження постанови або ухвали про визначення розміру шкоди до суду – це позитивна норма, водночас для подання такої скарги вкрай важливо залучити юриста, адвоката, що не завжди видається можливим для такої особи.

¹¹⁷ Закон України «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування, прокуратури і суду» від 01.12.1994 № 266/94-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/266/94-%D0%B2%D1%80#Text>

Окрім Закону України «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування, прокуратури і суду», наразі також діє Положення про застосування Закону України «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів дізнання, попереднього слідства, прокуратури і суду» від 1996 року¹¹⁸. Це положення, серед іншого, визначає конкретний розмір відшкодування. Зокрема, розмір сум відшкодування обчислюється, виходячи із середньомісячного заробітку громадянина до вчинення щодо нього незаконних дій із заліком заробітку (інших відповідних доходів), одержаного за час відсторонення від роботи (посади), відбування кримінального покарання або адміністративного стягнення у вигляді виправних робіт (пункт 8). При цьому середньомісячний заробіток для визначення розміру відшкодування шкоди обчислюється:

- 1) для робітників і службовців – у порядку, передбаченому постановами КМУ від 08.02.1995 № 100 «Про затвердження Порядку обчислення середньої заробітної плати» та від 05.05.1995 № 348 «Про внесення змін і доповнень до Порядку обчислення середньої заробітної плати, затвердженого постановою КМУ від 08.02.1995 № 100»;
- 2) для членів кооперативу, колгоспу – у порядку, передбаченому в положенні про оплату праці в цьому кооперативі, колгоспі. У тому разі, коли такий порядок не встановлено, середньомісячний заробіток обчислюється шляхом поділу на 12 суми річного доходу, який сплачено кооперативом, колгоспом за обсяг виконаних робіт і кінцеві результати праці в попередньому господарському році;
- 3) для інших громадян, які не належать до категорії робітників і службовців, – шляхом поділу на 12 суми річного доходу за попередній рік. У цьому випадку йдеться про доходи осіб вільних професій (художників, письменників тощо); осіб, які займаються індивідуальною трудовою діяльністю у сфері кустарно-ремісничих промислів сільського господарства, побутового обслуговування населення та іншими видами діяльності, основаними лише на особистій праці цих осіб, членів їхніх сімей; а також стипендії, що виплачуються в період навчання у вищих і середніх спеціальних учбових закладах, училищах і на курсах (пункт 9).

Наведені положення законодавства вкрай застарілі та не відповідають сучасному класифікатору професій, можливим формам об'єднання громадян тощо. Тому законодавець має ґрунтовно підійти до оновлення нормативної бази, яка буде визначати підстави, порядок, процедуру відшкодування шкоди жертвам катувань відповідно до реалій.

У 2021 році КМУ вніс на розгляд законодавчого органу проєкт Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо заходів, спрямованих на поновлення прав засуджених осіб та осіб, взятих під варту, у зв'язку з неналежними умовами тримання (від 21.11.2024 № 4093-IX)¹¹⁹. Мета цього акта – забезпечення відповідності законодавства України ЄКПЛ, створення належних матеріально-побутових умов тримання під вартою, а також впровадження в національне законодавство ефективних превентивних і компенсаційних засобів юридичного захисту у випадку неналежних умов тримання під вартою.

Лише наприкінці 2024 року цей проєкт ухвалили, і він набув чинності 01.01.2025. У ньому, зокрема, визначено, що належними умовами тримання є умови, що відповідають вимогам Конституції України, міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана ВРУ, КВК, інших актів законодавства, а саме:

- 1) недопущення катувань чи нелюдського або такого, що принижує честь і гідність поводження чи покарання;

¹¹⁸ Наказ Міністерства юстиції України, Генеральної прокуратури України, Міністерства фінансів України «Про затвердження Положення про застосування Закону України "Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів дізнання, попереднього слідства, прокуратури і суду"» від 04.03.1996 № 6/5/3/41. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0106-96#Text>

¹¹⁹ Проєкт Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо заходів, спрямованих на поновлення прав засуджених осіб та осіб, взятих під варту, у зв'язку з неналежними умовами тримання від 21.11.2024 № 4093-IX. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/CardByRn?regNum=5652&conv=9>

- 2) надання належної медичної допомоги;
- 3) забезпечення повноцінним харчуванням;
- 4) забезпечення житлово-побутових умов (жила площа, вільний доступ до туалетних кімнат, достатнє природне освітлення, нормативний температурний режим, провітрювання приміщень);
- 5) дотримання державних медико-санітарних правил¹²⁰.

З метою реалізації положень цього закону утворюються комісії з розгляду скарг на неналежні умови тримання в установах для попереднього ув'язнення та установах виконання покарань. Комісія має встановити факт та/або строк тримання в неналежних умовах в установі виконання покарань на підставі КВК та положення про Комісію з розгляду скарг на неналежні умови тримання в установах для попереднього ув'язнення та установах виконання покарань, що затверджується КМУ. Водночас закон визначає, що до заходів відшкодування за неналежні умови тримання засудженого належать:

- 1) скорочення строку, з якого може бути застосовано умовно-дострокове звільнення, заміна призначеного судом покарання більш м'яким або зняття судимості в порядку, передбаченому КК;
- 2) звільнення від відшкодування вартості витрат на тримання за весь строк встановленого факту тримання в неналежних умовах (зміни до статті 115-1 КВК, що вносяться цим законом).

На наше переконання, ці засоби відшкодування не є достатніми й належними з огляду на зміст статті 14 Конвенції проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання. Адже шкоду, завдану катуванням, навряд чи можна відшкодувати через умовно-дострокове звільнення або зняття судимості тощо. Це питання, на жаль, наразі залишається без відповіді та потребує законодавчого розв'язання. Нагальність його розв'язання підкріплюється також рекомендаціями ЄКПТ і Комітету міністрів Ради Європи щодо необхідності вжиття комплексних заходів для розв'язання проблеми щодо умов тримання осіб під вартою та відсутності в національному законодавстві ефективного засобу юридичного захисту. Адже загальна кількість рішень ЄСПЛ, які стосуються проблем неналежних умов тримання під вартою, – близько 1/7 від загальної кількості всіх справ, які перебувають на контролі Комітету міністрів Ради Європи щодо України.

7.3. ВІДШКОДУВАННЯ МОРАЛЬНОЇ ШКОДИ

Окремо слід зупинитися на реалізації жертвами катування права на відшкодування моральної шкоди. Як зазначалося вище, у Законі України «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянинові незаконними діями органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування, прокуратури і суду» закріплено положення про відшкодування моральної шкоди особі, якій вона була завдана внаслідок незаконних дій органів досудового розслідування. Цим нормативним актом визначено, що моральною шкодою визнаються страждання, заподіяні громадянинові внаслідок фізичного чи психічного впливу, що призвело до погіршення або позбавлення можливостей реалізації ним своїх звичок і бажань, погіршення відносин з оточенням, інших негативних наслідків морального характеру (частина б статті 4). Розмір моральної шкоди визначається з урахуванням обставин справи в межах, встановлених цивільним законодавством (частина 2 статті 13)¹²¹.

¹²⁰ Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо заходів, спрямованих на поновлення прав засуджених осіб та осіб, взятих під варту, у зв'язку з неналежними умовами тримання» від 21.11.2024 № 4093-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4093-20#Text>

¹²¹ Закон України «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянинові незаконними діями органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування, прокуратури і суду» від 01.12.1994 № 266/94-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/266/94-%D0%B2%D1%80#Text>

Аналіз цивільного законодавства (Глава 82 «Відшкодування шкоди») дозволяє констатувати складну систему оцінювання тяжкості моральних страждань і заплутану процедуру звернення жертвами катувань до відповідних органів для відшкодування моральної шкоди, яка не змінювалася роками, а також ще додатково ускладнювалася ухваленням актів правозастосування, таких як постанова Пленуму Верховного суду України (наприклад, «Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди», 1995¹²²).

В українській правозастосовній практиці діє правило, згідно з яким для відшкодування моральної шкоди за неправомірні дії преюдиційного судового рішення про визнання таких дій неправомірними не потрібно, оскільки цей юридичний факт сам собою входить у предмет доказування на вимогу про відшкодування шкоди¹²³. В іншому рішенні Верховний Суд встановлює, що зобов'язання про компенсацію моральної шкоди виникає за таких умов:

- наявність моральної шкоди;
- протиправність поведінки особи, яка завдала моральної шкоди;
- наявність причинного зв'язку між протиправною поведінкою особи, яка завдала моральної шкоди, та її результатом – моральною шкодою;
- вина особи, яка завдала моральної шкоди.

У разі встановлення конкретної особи, яка завдала моральної шкоди, відбувається розподіл тягаря доказування:

- а) позивач повинен довести наявність моральної шкоди та причинний зв'язок;
- б) відповідач доводить відсутність протиправності та вини¹²⁴.

На практиці розмір відшкодування моральної шкоди суди визначають по-різному, чіткі критерії її визначення відсутні.

Так, до прикладу, Верховний Суд у своїй постанові від 10.06.2024 у справі № 642/4335/21 розв'язав питання про розмір відшкодування моральної шкоди за такі дії, як незаконне притягнення в ролі обвинуваченого, незаконне затримання та тримання під вартою впродовж дев'яти місяців, катування та інші незаконні дії. У цій справі суд першої інстанції (Ленінський районний суд м. Харкова; рішення від 10.10.2023) визначив відшкодування моральної шкоди розміром 2 412 000,00 грн. Після перегляду в суді апеляційної інстанції (Харківський апеляційний суд; рішення від 27.03.2024) суму відшкодування моральної шкоди було визначено розміром 656 600,00 грн. Перегляд цієї справи судом касаційної інстанції (Верховний Суд у складі колегії суддів Третьої судової палати Касаційного цивільного суду; рішення від 10.06.2024) призвів до скасування рішення суду апеляційної інстанції та залишення в силі рішення суду першої інстанції, яким визначений розмір відшкодування моральної шкоди 2 412 000,00 грн¹²⁵.

В іншій справі особа звернулася з позовом про відшкодування моральної шкоди, завданої незаконним рішенням, діями чи бездіяльністю органу, що здійснює оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування, прокуратури і суду, та витрат у зв'язку із цим на правову допомогу. Серед іншого, позивач визначив суму відшкодування моральної шкоди за застосування до нього катувань, а саме: поміщення його в так звані «пресхати», «чорні хати» – із загальним криміналітетом, у камери разом з особами, у провадженнях щодо яких він здійснював нагляд за розслідуванням, у камери, де відбували покарання особи з відкритою формою туберкульозу, розміром 500 000 грн. Загальна сума, яку позивач указав у своїх позовних вимогах щодо відшкодування моральної шкоди, становила 10 000 000 грн. Суд першої інстанції (Житомирський районний суд Житомирської області;

¹²² Постанова Пленуму Верховного суду України «Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди» від 31.03.1995 № 4. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0004700-95#Text>

¹²³ Постанова Верховного Суду від 19.06.2024 у справі № 369/14404/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/120006233>

¹²⁴ Постанова Верховного Суду від 25.05.2022 у справі № 487/6970/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104539336>

¹²⁵ Постанова Верховного Суду від 10.06.2024 у справі № 642/4335/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/120370612>

рішення від 20.12.2022) задовольнив позов частково і визначив розмір моральної шкоди на суму 1 450 300 грн. Суд апеляційної інстанції (Житомирський апеляційний суд; рішення від 12.04.2023) збільшив розмір відшкодування моральної шкоди з 1 450 300 грн до 4 000 000 грн. Суд касаційної інстанції (Верховний Суд у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду; рішення від 07.02.2024) підтримав позицію суду апеляційної інстанції щодо визначення суми відшкодування моральної шкоди розміром 4 000 000 грн¹²⁶.

Наведені приклади свідчать про вкрай суб'єктивні підходи до визначення розміру моральної шкоди, непередбачуваність реального розміру отриманого відшкодування для особи, яка подає відповідні скарги, що негативно позначається на дотриманні прав людини, виконанні Україною положень міжнародних нормативно-правових актів.

У підсумку зазначимо, що норми Закону України «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування, прокуратури і суду» і Положення про застосування Закону України «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів дізнання, попереднього слідства, прокуратури і суду» вкрай застарілі й потребують ґрунтовних змін у сфері компенсації моральної шкоди громадянам, які стали жертвами катування. Правозастосовна практика вищих судів засвідчує відсутність єдиного механізму визначення розміру моральної шкоди; різні підходи до визначення розміру моральної шкоди судами різних інстанцій, що разом ставить під сумнів реалізацію принципів верховенства права, законності, правової визначеності та інших.

7.4. РЕАБІЛІТАЦІЯ У СФЕРІ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я

Відповідно до статті 3 Закону України «Основи законодавства України про охорону здоров'я», реабілітаційна послуга – послуга, що надається пацієнту реабілітаційним закладом, реабілітаційною установою, закладом охорони здоров'я, соціального захисту або іншим суб'єктом господарювання, які мають право надавати реабілітаційну допомогу згідно із законодавством, та оплачується її замовником. Замовником реабілітаційної послуги можуть бути держава, орган місцевого самоврядування, юридична або фізична особа, у тому числі пацієнт¹²⁷.

Згідно зі статтею 1 Закону України «Про реабілітацію у сфері охорони здоров'я» реабілітаційна допомога у сфері охорони здоров'я – діяльність фахівців із реабілітації у сфері охорони здоров'я, що передбачає здійснення комплексу заходів, спрямованих на оптимізацію функціонування осіб, які зазнають або можуть зазнати обмеження повсякденного функціонування у їхньому середовищі. У цій же статті визначається психологічна допомога в реабілітації як діяльність, спрямована на відновлення та підтримку функціонування особи у фізичній, емоційній, інтелектуальній, соціальній та духовній сферах із застосуванням методів психологічної та психотерапевтичної допомоги у формах психотерапії, психологічного консультування або першої психологічної допомоги. Психологічну допомогу в реабілітації здійснюють психологи та/або психотерапевти в складі мультидисциплінарної реабілітаційної команди¹²⁸.

Незважаючи на наявну законодавчу базу для проходження психологічної реабілітації жертвами катування, в Україні відсутні державні програми реабілітації для жертв катувань. Наразі не існує державної цільової програми реабілітації для жертв тортур, і така допомога надається лише організаціями громадянського суспільства, волонтерами. Фактично неурядові організації взяли на себе покращення стану жертв тортур, зменшення симптомів посттравматичного стресового розладу, роботу з родинами потерпілих, однак їхніх зусиль, експертизи та ресурсів катастрофічно бракує. Це

¹²⁶ Постанова Верховного Суду від 07.02.2024 у справі № 278/2621/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/117015430>

¹²⁷ Закон України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» від 19.11.1992 № 2801-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12#Text>

¹²⁸ Закон України «Про реабілітацію у сфері охорони здоров'я» від 03.12.2020 № 1053-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1053-20#Text>

означає, що вони можуть надати підтримку лише обмеженій кількості постраждалих від катувань, які потребують допомоги. У результаті більшість жертв позбавлені свого права на реабілітацію, а отже – необхідної підтримки для відновлення свого життя та повернення до активної участі в житті громади.

7.5. РЕКОМЕНДАЦІЇ

1. Створити дієвий механізм відшкодування шкоди жертвам катування, який включатиме незалежні органи розгляду скарг, оцінку розміру шкоди й правничу допомогу в ініційованні процесу відшкодування.
2. Запровадити систему розрахунку розміру моральної шкоди жертвам катувань, що забезпечить на національному рівні можливість отримати гідне відшкодування, яке буде передбачуваним і відповідатиме сучасним реаліям.
3. Впровадити на державному рівні програму психологічної та медичної реабілітації жертв катувань, щоб кожен потерпілий міг звернутися по допомогу. Це має здійснюватися відповідно до стандартів, викладених у Зауваженні загального порядку №3 Комітету ООН проти катувань, з особливим акцентом на забезпеченні достатнього масштабу для підтримки всіх жертв, а також на тому, щоб послуги відповідали конкретним потребам жертв катувань.

Розділ 8.

Національна інституція з прав людини, Національний превентивний механізм і моніторинг місць несвободи

8.1. НАЦІОНАЛЬНА ІНСТИТУЦІЯ З ПРАВ ЛЮДИНИ

Відповідно до статті 101 Конституції України парламентський контроль за додержанням конституційних прав і свобод людини і громадянина здійснює Уповноважений ВРУ з прав людини (Омбудсман).

Кожен має право звертатися за захистом своїх прав до Уповноваженого ВРУ з прав людини (стаття 55 Конституції України).

Уповноважений має право:

- вносити в установленому порядку пропозиції щодо вдосконалення законодавства України у сфері захисту прав і свобод людини і громадянина;
- звертатися до Конституційного Суду України з конституційним поданням;
- перевіряти стан додержання встановлених прав і свобод людини і громадянина відповідними державними органами;
- відвідувати без попереднього повідомлення про час і мету відвідування місця несвободи;
- запрошувати посадових і службових осіб, громадян України, іноземців та осіб без громадянства для отримання від них усних або письмових пояснень щодо обставин, які перевіряються по справі;
- звертатися до суду про захист прав і свобод осіб, які через фізичний стан, недосягнення повноліття, похилий вік, недієздатність або обмежену дієздатність неспроможні самостійно захистити свої права і свободи; брати участь у судовому розгляді справ, провадження в яких відкрито за його позовами (заявами, клопотаннями (поданнями));
- направляти у відповідні органи акти реагування Уповноваженого в разі виявлення порушень прав і свобод людини і громадянина для вжиття цими органами заходів.

Органи державної влади, органи місцевого самоврядування, об'єднання громадян, підприємства, установи, організації незалежно від форми власності, посадові та службові особи, до яких звернувся Уповноважений, зобов'язані співпрацювати з ним і надавати йому необхідну допомогу.

Згідно зі статтею 10 Закону України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини»¹²⁹ для забезпечення діяльності Уповноваженого утворюється секретаріат. Основне завдання Секретаріату Уповноваженого ВРУ з прав людини – організаційне, правове (юридичне), науково-консультативне, інформаційно-аналітичне, науково-експертне, контрольно-ревізійне, матеріально-технічне, фінансове,

¹²⁹ Закон України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини» від 23.12.1997 № 776/97-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/776/97-%D0%B2%D1%80#Text>

а також інше забезпечення діяльності Уповноваженого в межах чинного законодавства України, визначене в Положенні про Секретаріат Уповноваженого ВРУ з прав людини, затверджене наказом Уповноваженого ВРУ з прав людини від 14.10.2022 № 79.15/22¹³⁰.

У вересні 2023 року наказом Уповноваженого ВРУ з прав людини № 97.15/23 затверджено Стратегію діяльності Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини на період до 2027 року, що містить візію, місію, цінності інституції. Згідно з візією, Офіс Омбудсман України – незалежна, авторитетна й ефективна національна інституція, яка реалізує парламентський контроль за дотриманням прав і свобод людини і громадянина на всій території України та українців за кордоном. Омбудсман України ефективно запобігає порушенням, захищає та поновлює права кожної людини і сприяє реалізації цінностей, що забезпечуються та захищаються на основі принципів рівності, людської гідності та недискримінації, які є необхідними базовими нормами для того, щоб жити з почуттям гідності¹³¹.

Уповноважений ВРУ з прав людини (Омбудсман), який діє з 1998 року, – національна інституція з прав людини (НІПЛ) зі статусом «А»¹³².

Станом на 2025 рік інституція Омбудсману стикається з низкою системних проблем, що обмежують її ефективність і незалежність:

1. *Недостатність фінансування і відсутність механізмів фінансової незалежності.* Одна з головних проблем – хронічне недофінансування діяльності Уповноваженого та відсутність механізмів його фінансової автономії. За оцінкою Європейської комісії, Уповноважений не має достатніх ресурсів, а тому не може належним чином виконувати свій мандат у всіх сферах, за які відповідає¹³³.

Бюджет інституції наразі покриває переважно витрати на оплату праці й комунальні послуги, і лише 0,7 % торік було використано на проведення досліджень і відрядження¹³⁴. Така ситуація суперечить Паризьким принципам ООН – міжнародним стандартам, що вимагають наділення національної правозахисної установи достатніми ресурсами та фінансовою автономією для гарантії її незалежності¹³⁵.

2. *Непрозорість процесу відбору Омбудсману, політизація та виключення громадськості.* Чинний порядок призначення Уповноваженого фактично зводиться до політичного рішення парламентської більшості без відкритого конкурсу. Закон України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини» не передбачає конкурсної процедури чи залучення незалежних експертів і представників громадянського суспільства при висуванні кандидатів. Це призводить до дефіциту прозорості й може ставити під сумнів неупередженість Омбудсману. Так, у червні 2022 року після звільнення попередньої Уповноваженої (Людмили Денісової) правозахисні організації заявили, що в публічному полі відсутня інформація про початок прозорого відбору нового Омбудсману; обговорення кандидатури лише на внутрішньофракційному рівні не можна вважати відкритим процесом¹³⁶. Громадськість закликала ВРУ припинити політизацію інституту Омбудсману й забезпечити проведення

¹³⁰ Наказ Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини «Про затвердження Положення про Секретаріат Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини» від 14.10.2022 № 79.15/22. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v79_1715-22#Text

¹³¹ Офіційний вебсайт Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, розділ «Про нас». URL: <https://ombudsman.gov.ua/about>

¹³² НІПЛ, які визнані такими, що відповідають Паризьким принципам, отримують акредитацію зі статусом «А», а ті, що відповідають частково, акредитуються зі статусом «В». НІПЛ зі статусом «А» мають право незалежної участі в Раді ООН з прав людини, її допоміжних органах та деяких органах і механізмах Генеральної Асамблеї. Вони мають право на повноправне членство в GANHRI, зокрема на право голосу та обіймання керівних посад. URL: <https://ganhri.org/accreditation/>

¹³³ Ukraine Report 2024. European Commission, 2024. URL: https://enlargement.ec.europa.eu/document/download/1924a044-b30f-48a2-99c1-50edeac14da1_en

¹³⁴ Shadow report to chapter 23 “Justice and fundamental rights” of the European Commission’s 2023 report on Ukraine. URL: <https://zmina.ua/wp-content/uploads/sites/2/2024/10/tinovyj-zvit-ukrayina-yes-prava-lyudyny-rozdil.pdf>

¹³⁵ Паризькі принципи: Основні принципи статусу національних інституцій, що відповідають за захист та заохочення прав людини. URL: <https://ombudsman.gov.ua/uk/parizki-principi>

¹³⁶ Правозахисники закликають ВР забезпечити незалежний конкурс на посаду Омбудсману. Укрінформ, 2022. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/3503917-pravozahisniki-zaklikaut-vr-zabezpeciti-nezaleznij-konkurs-na-posadu-ombudsmana.html>

відкритого незалежного конкурсу на цю посаду із залученням громадянського суспільства¹³⁷. Також правозахисники вказують, що нинішні положення профільного закону не відповідають Паризьким принципам ООН щодо національних правозахисних інституцій у частині порядку висування і призначення Уповноваженого.

3. *Організаційні проблеми: брак ресурсів, управлінські та кадрові труднощі.* Секретаріат Уповноваженого відчуває нестачу матеріальних і людських ресурсів для повноцінного виконання широкого мандата, передбаченого українським законодавством. Обмежене фінансування ускладнює утворення належної регіональної присутності й оперативне реагування на численні звернення громадян. Хоча у 2023 році Омбудсман розширив мережу регіональних громадських приймалень і представництв у всіх обласних центрах (окрім окупованих територій)¹³⁸, усе ж деякі посади регіональних представників залишаються вакантними через безпекові виклики та недостатність фінансування¹³⁹. Існує також потреба в підвищенні кваліфікації кадрів та оптимізації внутрішнього управління. Результати незалежної оцінки спроможності інституції показали недоліки в забезпеченні достатнього персоналу, інфраструктури та технологій. Сукупність цих факторів свідчить про необхідність посилення інституційної спроможності Офісу Омбудсмана.
4. *Вплив воєнного стану та змін у законодавстві на незалежність інституції.* В умовах російської агресії та запровадженого воєнного стану роль незалежного Омбудсмана стала ще більш критичною для захисту прав людини. У травні 2022 року ВРУ внесла зміни до законодавства, що загрожують автономності інституту Омбудсмана, зокрема запровадивши спрощену процедуру звільнення Уповноваженого ВРУ з прав людини шляхом висловлення недовіри (раніше такої підстави не було)¹⁴⁰. Одразу по тому ВРУ скористалася спрощеною процедурою та висловила недовіру тодішній Уповноваженій ВРУ з прав людини Людмилі Денісовій без дотримання процедури звільнення, передбаченої профільним законом про Уповноваженого¹⁴¹. Правозахисники розцінили такі дії як порушення гарантій незалежності інституту та небезпечний прецедент. Моніторингова місія ООН з прав людини заявила, що звільнення Денісової в такий спосіб суперечить міжнародним стандартам і підриває незалежність важливої правозахисної інституції¹⁴².

Норма про можливість звільнення Уповноваженого в період воєнного стану залишилася, що ставить під сумнів здатність Омбудсмана діяти цілком незалежно, оскільки вона створює тиск на нового Уповноваженого – Дмитра Лубінця, який наразі обіймає цю посаду¹⁴³.

Застосована процедура звільнення підкреслила ще одну важливу проблему – профільний закон не передбачав механізму роботи Офісу Омбудсмана в разі дострокового звільнення Омбудсмана. Як наслідок, після звільнення Денісової функціонування інституції було фактично паралізоване¹⁴⁴, доки через кілька тижнів не обрали нового Уповноваженого. Таким чином, воєнний час виявив необхідність додаткових гарантій від втручання у діяльність Омбудсмана навіть за надзвичайних обставин і посилення внутрішніх інструментів забезпечення постійного контролю за дотриманням прав людини.

¹³⁷ Не політизувати інститут омбудсмана і провести прозорий конкурс, – правозахисники звернулися до ВР через звільнення Денісової. Лівий берег, 2022. URL: https://lb.ua/society/2022/05/31/518556_politizuvati_institut_ombudsmana.html

¹³⁸ Щорічна доповідь про стан дотримання та захисту прав і свобод людини і громадянина у 2023 році. URL: <https://ombudsman.gov.ua/report-2023/rozdil-7-realizatsiia-npm-i-prava-liudyny-v-mistsiakh-nesvobody>

¹³⁹ Там само.

¹⁴⁰ Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо функціонування державної служби та місцевого самоврядування у період дії воєнного стану» від 12.05.2022 № 2259-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2259-20#Text>. Цим законом було внесено зміни до Закону України «Про правовий режим воєнного стану», що дозволили звільняти посадових осіб, призначених Верховною Радою України, шляхом висловлення недовіри, у тому числі Уповноваженого з прав людини, під час дії воєнного стану.

¹⁴¹ Правозахисники вимагають дотримання процедур і незалежного конкурсу на посаду Омбудсмана. ZMINA, 2022. URL: <https://zmina.ua/statements/pravozahysnyky-vymagayut-dotrymannya-procedur-i-nezalezhnogo-konkursu-na-posadu-ombudsmana>

¹⁴² Звільнення Денісової підриває незалежність інституції омбудсмана – Моніторингова місія ООН. Укрінформ, 2022. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/3496957-zvilnenna-denisovoi-pidriava-nezaleznist-institucii-ombudsmana-monitoringova-misia-onn.html>

¹⁴³ Shadow report to chapter 23 “Justice and fundamental rights” of the European Commission’s 2023 report on Ukraine. URL: <https://zmina.ua/wp-content/uploads/sites/2/2024/10/tinovyj-zvit-ukrayina-yes-prava-lyudyny-rozdil.pdf>

¹⁴⁴ Правозахисники закликають ВР забезпечити незалежний конкурс на посаду Омбудсмана. Укрінформ, 2022. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/3503917-pravozahisniki-zaklikaut-vr-zabezpeciti-nezaleznij-konkurs-na-posadu-ombudsmana.html>

8.2. НАЦІОНАЛЬНИЙ ПРЕВЕНТИВНИЙ МЕХАНІЗМ ТА ІНШІ СПОСТЕРЕЖНІ ІНСТРУМЕНТИ

На виконання міжнародних зобов'язань у межах Факультативного протоколу до Конвенції проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поведінки і покарання в структурі Офісу Уповноваженого діє НПМ за моделлю «Омбудсман+». Така модель передбачає залучення громадських моніторів до візитів у місця несвободи, з правом без попереджень відвідувати установи, спілкуватися з утримуваними й персоналом, а також аналізувати документацію.

Детальніше питання про розвиток НПМ і позитивні аспекти його діяльності було розкрито в підрозділі 1.3. У цьому підрозділі увагу зосереджено на проблемах, викликах і потребах НПМ.

Європейська комісія у своїх звітах неодноразово наголошувала на необхідності реформування й посилення НПМ в Україні. Зокрема, у звіті за 2023 рік зазначено, що функція НПМ, покладена на Уповноваженого ВРУ з прав людини, базується на моделі «Омбудсман+», яка передбачає активну співпрацю з організаціями громадянського суспільства. Проте ефективність НПМ ставиться під сумнів через неналежну методологію відвідувань місць несвободи та затримки в публікації звітів. Додатково обмежені фінансові ресурси та можливості Офісу Уповноваженого з прав людини ускладнюють повноцінне функціонування НПМ¹⁴⁵.

У Звіті Єврокомісії про політику сусідства за 2024 рік зазначено, що НПМ потребує перегляду й зміцнення через тісну співпрацю з профільними організаціями громадянського суспільства. Також підкреслюється, що умови утримання в пенітенціарній системі та СІЗО залишаються проблемними, і Україна має дотримуватися рекомендацій Комітету Ради Європи проти катувань¹⁴⁶.

За звітний період також було підготовлено «Повторну оцінку операційної спроможності та потреб Національного превентивного механізму (НПМ) України»¹⁴⁷. Документ містить всебічний аналіз діяльності НПМ, зокрема виявляє проблеми в методології моніторингових візитів, недостатньому фінансуванні, обмеженому доступі до місць несвободи, а також у співпраці з громадянським суспільством. У звіті надано рекомендації щодо посилення незалежності НПМ, удосконалення методології, збільшення фінансування та покращення взаємодії з неурядовими організаціями.

До цього оцінку діяльності НПМ давали й представники громадянського суспільства. У 2018 році Харківський інститут соціальних досліджень підготував документ «Національний превентивний механізм проти катувань та жорстокого поведінки в Україні: оцінка діяльності» (2018), який містить глибокий аналіз роботи НПМ в Україні, зокрема розглядає проблеми в методології відвідувань, написанні звітів, взаємодії з державними органами та обмеженому фінансуванні¹⁴⁸. Також підкреслюється необхідність інституційного зміцнення та покращення співпраці з громадянським суспільством.

Згідно із зазначеними вище звітами, можна виділити такі вразливості в діяльності НПМ:

1. Недосконала методологія відвідувань і затримка в публікації звітів:
 - методологію відвідувань потрібно вдосконалити, щоб вона відповідала міжнародним стандартам. Відсутність чітких протоколів призводить до нерегулярності моніторингових візитів і суб'єктивності в оцінці умов тримання під вартою;

¹⁴⁵ Звіт Європейської комісії щодо України за 2023 рік. URL: https://eu-ua.kmu.gov.ua/wp-content/uploads/22506-SWD_2023_699-Ukraine-report_ENG-UKR.pdf?utm_source=chatgpt.com

¹⁴⁶ Звіт Європейської комісії щодо України за 2024 рік «Комунікація про політику розширення ЄС». URL: https://notorture.org.ua/article/707?utm_source=chatgpt.com

¹⁴⁷ Повторна оцінка операційної спроможності та потреб Національного превентивного механізму (НПМ) України. URL: https://files.notorture.org.ua/lib/Assessment-of-the-NPM-in-Ukraine_final_UKR.pdf

¹⁴⁸ Національний превентивний механізм проти катувань та жорстокого поведінки в Україні: оцінка діяльності. Харківський інститут соціальних досліджень, 2018. URL: https://khisr.kharkov.ua/wp-content/uploads/2019/10/Natsional-nyy-preventyvnyy-mekhanizm-proty-katuvan-ta-zhorstokoho-povodzhennia-v-Ukraini-otsinka-diiial-nosti-2018.pdf?utm_source=chatgpt.com

- затримки в публікації звітів підривають прозорість діяльності НГМ й обмежують можливості для своєчасного реагування на виявлені порушення прав людини;
 - відсутність систематичності та стандартизації звітності призводить до неоднорідності інформації та ускладнює аналіз тенденцій порушень прав людини.
2. Обмежені фінансові та людські ресурси:
- брак фінансування й персоналу обмежує кількість і якість моніторингових візитів, а також можливості для навчання та підвищення кваліфікації моніторів;
 - недостатність спеціалізованих експертів у складі моніторингових груп обмежує можливість оцінювати умови тримання під вартою в різних аспектах, включаючи медичний, психологічний та юридичний;
 - відсутність довгострокового фінансування ставить під загрозу сталість роботи НГМ і впровадження системних реформ.
3. Обмежений доступ до всіх місць несвободи:
- недостатнє законодавче регулювання ускладнює доступ НГМ до місць несвободи приватної форми власності;
 - адміністративні перешкоди й бюрократичні вимоги обмежують можливість здійснення спонтанних візитів і перешкоджають об'єктивній оцінці умов утримання;
 - недоступність окремих категорій документації, зокрема медичних записів, ускладнює розслідування фактів катувань або жорстокого поводження.
4. Недостатня співпраця з громадянським суспільством:
- обмежена взаємодія з неурядовими організаціями зменшує потенціал НГМ у виявленні порушень прав людини;
 - відсутність систематичної співпраці з громадянським суспільством обмежує можливості для проведення незалежного моніторингу й залучення експертів.
5. Потреба в інституційному зміцненні та підвищенні кваліфікації:
- недостатній рівень професійної підготовки моніторів обмежує їх спроможність ефективно оцінювати умови тримання під вартою та документувати порушення прав людини;
 - відсутність системи внутрішнього контролю та оцінки якості роботи НГМ не дозволяє виявляти та усувати недоліки в його діяльності;
 - потреба в модернізації організаційної структури НГМ для підвищення ефективності управління та розподілу ресурсів.

Наразі один із ключових партнерів у реалізації НГМ серед громадських організацій – ГО «Україна без тортур». Організація заснована у 2017 році спільнотю моніторів НГМ. З 2018 року ГО «Україна без тортур» щорічно проводить навчання нових моніторів, які охопили більше як 200 осіб¹⁴⁹. З 2021 року реалізується пілотний проєкт розвитку регіональних груп НГМ. Наразі спільно з Офісом Омбудсмана ГО «Україна без тортур» реалізує ще два пілотні проєкти – з розвитку співпраці зі спостережними комісіями та пілотування нових інструментів моніторингу на базі моніторингових відвідувань до найбільшого місця несвободи – Київського СІЗО¹⁵⁰. Однак уся ця діяльність робиться лише за проєктні кошти й донорське фінансування. За вісім років організації так і не вдалося реалізувати будь-який проєкт за фінансової підтримки з коштів державного бюджету України – з відокремленого бюджету НГМ (бюджетна програма 5991020). Загалом можна констатувати, що відсутні механізми залучення державних коштів, спрямованих на співпрацю Департаменту НГМ і громадських організацій. Незважаючи на попередні спроби, монітори НГМ не отримують жодної компенсації витрат, пов'язаних з участю в моніторингових відвідуваннях від держави (наприклад, витрати на проїзд і проживання, добові для здійснення моніторингових візитів).

¹⁴⁹ Офіційний сайт ГО «Україна без тортур», розділ «Про нас». URL: <https://notorture.org.ua/about>

¹⁵⁰ Україна без тортур. Підсумки діяльності за 2024 рік: впровадження пілотного проєкту взаємодії зі спостережними комісіями. URL: <https://notorture.org.ua/article/839>

Інші інструменти контролю за дотриманням прав людей у місцях несвободи – спостережні комісії при обласних і районних державних адміністраціях.

Спостережні комісії здійснюють громадський контроль за дотриманням прав, основоположних свобод та інтересів засуджених під час виконання кримінальних покарань в установах виконання покарань у взаємодії з громадськими об'єднаннями згідно з постановою КМУ «Про затвердження положень про спостережні комісії та піклувальні ради при установах виконання покарань» від 01.04.2004 № 429.

Спостережні комісії у своїй діяльності керуються Конституцією України, КВК, законами «Про місцеві державні адміністрації», «Про соціальну адаптацію осіб, які відбувають чи відбули покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк», іншими нормативно-правовими актами.

Серед основних завдань спостережних комісій такі:

- організація та здійснення громадського контролю за дотриманням прав, основоположних свобод та інтересів засуджених під час виконання кримінальних покарань в установах виконання покарань;
- проведення регулярних відвідувань установ виконання покарань із метою здійснення контролю та проведення перевірок стану дотримання прав, основоположних свобод та інтересів засуджених під час виконання кримінальних покарань в установах виконання покарань;
- сприяння органам й установам виконання покарань у створенні належних умов для тримання засуджених, їх матеріально-побутовому й медико-санітарному забезпеченню, здійсненню оздоровчо-профілактичних заходів, підготовці засуджених до звільнення, залученню до такої діяльності громадських та благодійних організацій, органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ і організацій незалежно від форми власності та громадян.

Спостережні комісії мають право доручати членам комісії відвідувати установи виконання покарань (у межах відповідної адміністративно-територіальної одиниці) для здійснення контролю й проведення перевірок стану дотримання прав, основоположних свобод та інтересів засуджених під час виконання кримінальних покарань в установах виконання покарань.

Члени спостережних комісій мають право без спеціального дозволу (акредитації), на підставі пред'явлення перепустки, передбаченої пунктом 8 «Положення про спостережні комісії та піклувальні ради при установах виконання покарань»¹⁵¹, у будь-який час безперешкодно відвідувати установи виконання покарань (у межах відповідної адміністративно-територіальної одиниці) для здійснення контролю та проведення перевірок стану дотримання прав, основоположних свобод та інтересів засуджених під час виконання кримінальних покарань в установах виконання покарань (на бажання – у супроводі до трьох медичних працівників для медичного огляду засуджених та до двох представників медіа). Під час відвідування установ виконання покарань члени спостережних комісій користуються правами, визначеними частиною 3 статті 24 КВК.

На період воєнного стану спостережна комісія може ухвалити рішення про припинення відвідувань установ виконання покарань.

Формування нового складу спостережної комісії в період воєнного стану на території України та протягом шести місяців із дня його припинення чи скасування не проводиться.

Строк повноважень спостережних комісій продовжується на період воєнного стану на території України до затвердження органом, що утворює спостережну комісію, її нового складу.

¹⁵¹ Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження положень про спостережні комісії та піклувальні ради при установах виконання покарань» від 01.04.2004 № 429. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/429-2004-%D0%BF#Text>

З огляду на повномасштабну агресію РФ в Україні призупинено діяльність низки спостережних комісій при обласних військових (державних) адміністраціях (ОВА), зокрема в Харківській, Сумській, Миколаївській області – спостережні комісії при ОВА не сформовано, у Чернівецькій, Кіровоградській, Закарпатській області – проводиться робота з внесення змін до складу комісії. Через окупацію значної частини території в Луганській, Донецькій та Херсонських областях діяльність спостережних комісій зупинена.

Наразі ГО «Україна без тортур» та Офіс Омбудсмана розпочали реалізацію спільного пілотного проєкту «Організація взаємодії Секретаріату Уповноваженого ВРУ з прав людини зі спостережними комісіями обласних та районних державних (військових адміністрацій)»¹⁵², який розвиває попередній проєкт¹⁵³. Під час його виконання представники спостережних комісій виявили труднощі, такі як недостатній рівень професіоналізму членів спостережних комісій у діяльності з моніторингу прав засуджених, а також брак методичного забезпечення.

Наступний інструмент контролю за правами людини в місцях позбавлення волі – органи прокуратури. Незважаючи на пряму вказівку з 2016 року¹⁵⁴ у перехідних положеннях Конституції України (пункт 9 розділу XV) на необхідність створення подвійної системи регулярних пенітенціарних інспекцій, така система не створена, а прокуратура продовжує виконувати функцію нагляду за додержанням законів при виконанні судових рішень у кримінальних справах. Закон про створення подвійної системи регулярних пенітенціарних інспекцій досі не ухвалений, хоча цей формат контролю за діяльністю установ виконання покарань відповідає ідеї відходу від радянської моделі діяльності прокуратури та міжнародним стандартам, зокрема правилам 83–86 Мінімальних стандартних правил ООН щодо поводження із ув'язненими (Правила Мандели), правилам 9 та 92 Європейських пенітенціарних правил (Рекомендація Комітету міністрів держав-учасників Ради Європи № R (2006)2). Основні результати діяльності прокуратури розкриті в розділі 4.

8.3. РЕКОМЕНДАЦІЇ

1. З метою усунення окреслених проблем і зміцнення національної інституції з прав людини (Уповноваженого ВРУ з прав людини) доцільно впровадити комплекс реформ і заходів:
 - 1.1. Забезпечити фінансову незалежність Омбудсмана, закріпивши на законодавчому рівні гарантії належного фінансування його діяльності до рівня, який відповідає обсягу покладених на нього завдань, з урахуванням зростання потреб та інфляції.
 - 1.2. Удосконалити процедури відбору Уповноваженого ВРУ з прав людини (Омбудсмана), запровадивши прозорий і конкурентний процес призначення Омбудсмана, що відповідає Паризьким принципам ООН і рекомендаціям європейських інституцій. Для цього до профільного закону необхідно внести зміни, які передбачатимуть відкритий конкурс на посаду Уповноваженого, публічне висунення кандидатур, їх обговорення за участі експертної комісії та представників громадянського суспільства, а також перевірку відповідності кандидатів встановленим критеріям професійності й доброчесності.
 - 1.3. Посилити кадровий потенціал та організаційну спроможність Офісу Омбудсмана за допомогою доукомплектування штату Секретаріату висококваліфікованими фахівцями (юристами, аналітиками, психологами тощо) і забезпечення їм гідних умов праці, розроблення стратегії професійного навчання й підвищення кваліфікації працівників Омбудсмана, зокрема

¹⁵² Україна без тортур. Підсумки діяльності за 2024 рік: впровадження пілотного проєкту взаємодії зі спостережними комісіями. URL: <https://notorture.org.ua/article/839>

¹⁵³ Наказ Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини «Про запровадження пілотного проєкту “Організація взаємодії Секретаріату Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини зі спостережними комісіями обласних та районних державних (військових) адміністрацій”» від 04.03.2024 № 23.15/24. URL: <https://ombudsman.gov.ua/storage/app/media/uploaded-files/Наказ%2023.15.24.pdf>

¹⁵⁴ Зміни внесено Законом України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» від 02.06.2016 № 1401-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1401-19#n177>

у сферах протидії катуванням, дискримінації, документування воєнних злочинів, медіації та інших актуальних напрямів, а також удосконалення структури управління – запровадження сучасних цифрових систем обліку звернень і моніторингу прав людини.

- 1.4. Усунути законодавчі колізії, що загрожують незалежності Омбудсмена, і скасувати норми, запроваджені під час воєнного стану, що дозволяють звільнення шляхом висловлення недовіри без перевірки діяльності Уповноваженого, встановити вимогу про спеціальне парламентське розслідування або висновок незалежної комісії перед ухваленням рішення про дострокове звільнення.
2. Для вдосконалення функціонування НПМ необхідно:
 - 2.1. Удосконалити методологію відвідувань і звітності:
 - ✓ розробити та впровадити стандартизовані протоколи відвідувань, які відповідатимуть міжнародним стандартам і забезпечуватимуть систематичний підхід до моніторингу, однак при цьому не будуть обтяжені фіксацією обставин, які не є предметом діяльності НПМ;
 - ✓ запровадити обов'язкову оперативну публікацію звітів після проведення моніторингових візитів для швидкого реагування на виявлені проблеми та структурного пошуку серед оприлюднених звітів;
 - ✓ забезпечити стандартизацію звітності, у тому числі єдині формати збору даних та аналізу інформації, що дозволить об'єктивно оцінювати динаміку порушень прав людини.
 - 2.2. Збільшити фінансові та людські ресурси:
 - ✓ забезпечити довгострокове державне фінансування НПМ, що дозволить розширити штат кваліфікованих спеціалістів і забезпечити належні умови для їхньої роботи;
 - ✓ залучати міжнародну технічну допомогу для підтримки діяльності НПМ, у тому числі навчальних програм та обміну досвідом з іншими країнами;
 - ✓ розробити стратегію залучення експертів із різних сфер, зокрема медицини, психології, юриспруденції, для комплексного оцінювання умов утримання;
 - ✓ впровадити інструменти залучення громадських організацій до реалізації активностей, необхідних для розвитку НПМ, за кошти державного бюджету.
 - 2.3. Розробити спеціальні безпекові процедури для моніторів НПМ для відвідування місць несвободи в умовах воєнного стану.
 - 2.4. Посилити співпрацю Омбудсмена з громадянським суспільством:
 - ✓ активно залучати представників НУО до моніторингових візитів, що підвищить прозорість та ефективність роботи НПМ;
 - ✓ запровадити регулярні консультації з громадянським суспільством для координації дій у сфері захисту прав людини в місцях несвободи;
 - ✓ забезпечити прозорі механізми взаємодії з НУО через підписання меморандумів про співпрацю або у іншій ефективний спосіб.
 - 2.5. Інституційно зміцнити та підвищити кваліфікацію осіб, залучених до реалізації НПМ:
 - ✓ розробити та впровадити порядок компенсації витрат моніторам НПМ, понесених під час участі в моніторингових візитах;
 - ✓ розробити та впровадити програми підвищення кваліфікації для моніторів НПМ, у тому числі тренінги з міжнародних стандартів прав людини та методик моніторингу;
 - ✓ запровадити системи внутрішнього контролю та оцінки якості роботи НПМ, що дозволить виявляти та усувати недоліки в його діяльності;
 - ✓ оптимізувати організаційну структуру НПМ для підвищення ефективності управління та розподілу ресурсів і посилення аналітичної діяльності Департаменту НПМ.

3. Для відновлення та активізації роботи спостережних комісій потрібно:
 - ✓ переглянути норму щодо припинення формування нових складів спостережних комісій у період воєнного стану. Оскільки в низці регіонів України діяльність спостережних комісій призупинена або вони не сформовані, необхідно вжити заходів для їх відновлення;
 - ✓ обласні та районні військові адміністрації повинні пріоритетно включити до своїх планів створення або відновлення роботи спостережних комісій у регіонах, де це можливо, навіть в умовах воєнного стану;
 - ✓ розглянути можливість дистанційної роботи комісій або запровадження тимчасових механізмів контролю за дотриманням прав засуджених в установах виконання покарань у зонах, де фізичний доступ ускладнений;
 - ✓ запровадити систему регулярних звітів спостережних комісій із висновками щодо дотримання прав людини в установах виконання покарань. Створити єдину національну базу даних про результати роботи спостережних комісій, що дозволить узагальнювати інформацію та виявляти системні проблеми в пенітенціарній системі;
 - ✓ закріпити в законодавстві механізми фінансової та технічної підтримки роботи спостережних комісій із боку держави;
 - ✓ розробити навчальні програми для членів спостережних комісій, що охоплюють міжнародні стандарти поводження з ув'язненими та методи проведення моніторингових візитів. Організувати систематичне навчання членів спостережних комісій.
4. Замінити нагляд органів прокуратури на нагляд пенітенціарних інспекцій:
 - ✓ ухвалити законодавчі зміни для імплементації подвійної системи пенітенціарних інспекцій, передбаченої Конституцією України, що дозволить поступово позбавити прокуратуру невласивої їй функції нагляду за виконанням судових рішень у кримінальних справах.

Розділ 9.

Ситуація з правозахисниками та становище громадянського суспільства

Упродовж десяти років Центр прав людини ZMINA моніторить, документує та аналізує порушення свободи мирних зібрань, об'єднань та асоціацій. Окрім цього, ZMINA відстежує тенденції стосовно переслідування активістів громадянського суспільства й правозахисників, у тому числі фізичні напади, дискредитаційні кампанії, кібератаки, пошкодження майна тощо, зокрема з 2022 року – ті, що пов'язані із російською збройною агресією в Україні.

Клімат для діяльності громадянського суспільства загалом і правозахисників, зокрема, – важливий для спроможності активних громадян викривати зловживання представників держави, випадки корупції, катувань, жорстокого й нелюдського поводження, протидіяти й запобігати таким випадкам.

Базуючись на проведеній аналітичній роботі впродовж 2014–2024 років, можемо окреслити такі тенденції у сфері забезпечення права на свободу об'єднань, асоціацій і мирних зібрань, а також захисту правозахисників.

9.1. ЗАКОНОДАВЧА РАМКА ПРО СВОБОДУ МИРНИХ ЗІБРАНЬ, ОБ'ЄДНАНЬ ТА АСОЦІАЦІЙ І ДІЯЛЬНІСТЬ ПРАВОЗАХИСНИКІВ

Загалом в Україні існує сприятливе середовище для створення та діяльності громадських об'єднань, нема суттєвих фінансових обмежень для отримання чи витрачання коштів, передбачений достатньо простий процес реєстрації та створення громадських організацій, уряд не має широких повноважень для скасування їхньої реєстрації і не відомі випадки незаконного або безпідставного розпуску громадських організацій. Водночас окремі проблеми з реалізацією свободи об'єднань та асоціацій надалі існують через бюрократичні нововведення (наприклад, вимога реєструвати кінцевих бенефіціарних власників тощо).

Однак залишилися деякі тенденції, спрямовані проти громадянського суспільства. Наприклад, 23 березня 2017 року ВРУ ухвалила законопроект № 6172, яким передбачалося внесення змін та доповнень до Закону України «Про протидію корупції». Зокрема, обов'язок подавати публічні електронні декларації про майновий стан (е-декларації), які раніше публікували найвищі посадові особи держави, народні депутати, державні службовці й судді, поширився на активістів, які борються з корупцією. Подібна ініціатива ускладнювала діяльність громадських організацій, зокрема у сфері подолання корупції. 6 червня 2019 року Конституційний Суд України визнав ці зміни такими, що не відповідають Конституції. Таким чином цей закон скасували, і законодавча рамка для вільної роботи антикорупційних активістів була відновлена.

У наступні роки у ВРУ було зареєстровано низку законопроектів, які мали на меті звузити права правозахисників і громадянського суспільства в Україні. Серед них були й ті, що спрямовувалися на непропорційне обмеження свободи асоціацій і мирних зібрань, дискримінацію окремих категорій

активістів чи підтримку гомофобних ідей. Зокрема, ідеться про прирівнювання адвокаційної діяльності громадських організацій до комерційного лобізму, введення поняття «іноземний агент», заборону громадським активістам проводити акції протесту біля судів, запровадження «перевірок на поліграфі» для громадських активістів, які бажають працювати в державних органах чи на підприємствах, афілійованих із державою, надмірну й невинуватну фінансову звітність для громадських організацій з іноземним фінансуванням, вилучення терміна «гендер» із законодавства, заборону «пропаганди трансгендеризму й гомосексуалізму», ускладнення процедури залучення іноземних волонтерів тощо¹⁵⁵. Утім, жоден із цих законопроектів не ухвалили, а окремі законодавчі ініціативи – зняли з реєстрації.

Що стосується свободи мирних зібрань, то вона реалізується відповідно до прямої норми Конституції (стаття 39) та ЄКПЛ (стаття 11), окремого профільного закону немає, а заборонити мирні зібрання може лише суд.

Під час Євромайдану за часів президента Віктора Януковича 16 січня 2014 року ВРУ, грубо порушивши регламент і законодавчу процедуру, ухвалила пакет законів, які ввійшли в історію як «диктаторські закони 16 січня». Вони обмежували права громадян, надавали органам державної влади більшу свободу дій у сфері покарання учасників акцій протесту й мали на меті криміналізувати опозицію та громадянське суспільство. 28 січня того ж року ВРУ скасувала їх, і вони втратили чинність.

Надалі, після перемоги Євромайдану, у 2014–2016 роках існували проблеми з реалізацією свободи мирних зібрань для організацій та активістів, які займаються захистом прав ЛГБТ-спільноти¹⁵⁶. У переважній частині випадків вони не могли організувати мітинги через судові заборони та позицію місцевої влади, а також органи правопорядку. Так, у серпні 2015 року та в серпні 2016 року Одеський окружний адміністративний суд двічі забороняв ЛГБТ-активістам проводити Марші рівності в Одесі, а в березні 2016 року Львівський окружний адміністративний суд заборонив проведення Фестивалю рівності у Львові. Остання заборона згодом, у червні 2016 року, була визнана незаконною в апеляційному суді. Починаючи з 2017 року, судові заборони мирних зібрань для ЛГБТ-спільноти припинилися або стали поодинокими. Окрім того, у 2017 році сама процедура обмеження мирних зібрань зазнала суттєвих змін, які стосуються особливостей розгляду спорів щодо заборони мирних зібрань¹⁵⁷.

Утім, найбільшим викликом для свободи мирних зібрань у подальші роки став усе ще недостатній рівень безпеки при проведенні мирних зібрань, пов'язаних із правами ЛГБТ. Проте слід відзначити поступовий прогрес у безпеці проведення таких мирних зібрань, поліпшення комунікації з поліцією з питань підготовки до таких заходів тощо.

З впровадженням в Україні воєнного стану 24 лютого 2022 року органи влади отримали право обмежувати конституційні права людини для забезпечення національної безпеки України, її територіальної цілісності на підставі Закону України «Про правовий режим воєнного стану»¹⁵⁸. Закон дозволяє обмежувати права, передбачені статтями 30–34, 38, 39, 41–44, 53 Конституції України, зокрема право на мирні зібрання. Такі обмеження впроваджуються військовим командуванням або адміністраціями самостійно або із залученням інших органів місцевої влади в межах та обсязі, що необхідні для запровадження та здійснення заходів правового режиму воєнного стану.

¹⁵⁵ Становище правозахисників та громадських активістів в Україні у 2021 році: моніторингово-аналітична доповідь / А. Москвичова, Т. Печончик, Л. Янкін; Центр прав людини ZMINA. Київ, 2022. 172 с. URL: https://zmina.ua/wp-content/uploads/sites/2/2022/02/stateofhumanrightsdefenders2021_reportua_web5.pdf

¹⁵⁶ Становище правозахисників на підконтрольних уряду територіях України: три роки після Євромайдану / Т. Печончик, Л. Янкін / Центр інформації про права людини; під заг. ред. Т. Печончик. Київ, 2017. 52 с. URL: <https://zmina.ua/wp-content/uploads/sites/2/2019/09/Stanovishhe-pravozahysnykiv-na-pidkontrolnyh-uryadu-terytoriyah-Ukrayiny.pdf>

¹⁵⁷ Нововведення передбачали, що владні органи можуть вимагати заборони мирних зібрань лише в окремих випадках і не пізніше ніж за 24 години до самого зібрання. Розглянути справу суд має протягом двох днів або негайно. Позивач, перед тим як звертатися до суду, повинен на своєму сайті оприлюднити позовну заяву. Окрім того, електронною поштою повідомити організаторів проведення мирного зібрання про те, що він звертається до суду.

¹⁵⁸ Указ Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» від 24.02.2022 № 64/2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text>

Незважаючи на це, протягом трьох років дії воєнного стану не було зафіксовано обмежень на мирні зібрання з боку органів влади. У різних регіонах України систематично проводилися акції з вимогами до органів місцевого самоврядування виділяти більше коштів місцевих бюджетів на потреби ЗСУ, для привернення уваги суспільства до військовополонених і цивільних громадян, які перебувають у російському полоні тощо¹⁵⁹.

9.2. НАПАДИ НА ПРАВОЗАХИСНИКІВ І ГРОМАДСЬКИХ АКТИВІСТІВ ТА СИТУАЦІЯ З ЇХ РОЗСЛІДУВАННЯМ

Найбільшим викликом для громадянського суспільства протягом останніх десяти років в Україні лишалася ситуація з безпекою. ZMINA зафіксувала низку випадків політично мотивованого кримінального й адміністративного переслідування правозахисників і громадських активістів, погроз, фізичного насильства (включаючи вбивства, побиття і пошкодження майна), стеження й дискредитаційних кампаній, інших видів переслідування. Щороку організація фіксувала від кількох десятків до сотні подібних випадків¹⁶⁰, найбільше у 2017–2018 роках.

Від різних видів переслідування найбільше потерпали такі групи: ЛГБТ-активісти та активістки феміністичних рухів; активісти, що виступають проти корупції та організованої злочинності; активісти, що виступають на захист екологічних і земельних прав; адвокати, які ведуть професійну діяльність із захисту прав людини; волонтери, які допомагають військовим і постраждалим у ході збройного конфлікту тощо.

Один із нападів був пов'язаний із діяльністю на захист осіб, позбавлених волі. 4 жовтня 2019 року представники органів правопорядку неправомірно застосували очевидно надмірну силу й провели обшук у квартирі правозахисника Олега Цвілого, який публічно й систематично вказував на факти порушень прав ув'язнених і тортури над ними¹⁶¹. Правоохоронці одягли на Цвілого кайданки та побили, коли він виходив з автомобіля, повертаючись додому. За словами правозахисника, на восьмий поверх його тягли сходами за ноги, одночасно били по нирках і кидали головою об сходи. У квартирі Цвілого провели обшук, нібито вилучивши наркотики, а також усі носії інформації. Як стало відомо, обшук було проведено в межах розслідування щодо незаконного розповсюдження наркотиків. Проте після побиття, обшуку та вилучення носіїв інформації правоохоронці не затримали Цвілого. На думку постраждалого, саме зібрана інформація цікавила правоохоронців. Начальник поліції Києва Андрій Крищенко призначив службову перевірку дій поліцейських під час обшуку у квартирі Олега Цвілого й передав матеріали до ДБР, однак ефективне розслідування так і не було проведене, про результати потерпілого ніхто не повідомив.

Правоохоронна система зволікала з ефективним розслідуванням подібних випадків, як і тих, коли мова йшла про переслідування ЛГБТ-спільнот чи антикорупційних активістів. У низці випадків поліція не стала порушувати кримінальні справи або неправильно кваліфікувала напади (наприклад,

¹⁵⁹ Тінювий звіт до розділу 23 «Правосуддя та фундаментальні права» Звіту Європейської комісії щодо України у 2023 році. С. 333. URL: <https://zmina.ua/wp-content/uploads/sites/2/2024/09/tinovyj-zvit-rozdil-23-yes-ukrayina.pdf>

¹⁶⁰ Див., наприклад, Становище правозахисників на підконтрольних уряду територіях України: три роки після Євромайдану / Т. Печончик, Л. Янкін / Центр інформації про права людини; під заг. ред. Т. Печончик. Київ, 2017. 52 с. URL: <https://zmina.ua/wp-content/uploads/sites/2/2019/09/Stanovyshhe-pravozahysnykiv-na-pidkontrolnyh-uryadu-terytoriyah-Ukrayiny.pdf>; Становище правозахисників та громадських активістів в Україні у 2019 році: аналітична доповідь / М. Лаврінок, В. Ліхачов; ред. Т. Печончик; Українська Гельсінська спілка з прав людини, ZMINA, Truth Hounds. Київ, 2020. 90 с. URL: https://zmina.ua/wp-content/uploads/sites/2/2020/01/stateofhumanrightsdefenders2019_reportua_.pdf; Становище правозахисників та громадських активістів в Україні у 2020 році: аналітична доповідь / О. Виноградова, А. Москвичова, Т. Печончик, Л. Янкін; Центр прав людини ZMINA. Київ, 2020. 144 с. URL: https://zmina.ua/wp-content/uploads/sites/2/2021/02/stateofhumanrightsdefenders2020_reportua_web-final.pdf; Становище правозахисників та громадських активістів в Україні у 2021 році: моніторингово-аналітична доповідь / А. Москвичова, Т. Печончик, Л. Янкін; Центр прав людини ZMINA. Київ, 2022. 172 с. URL: https://zmina.ua/wp-content/uploads/sites/2/2022/02/stateofhumanrightsdefenders2021_reportua_web5.pdf

¹⁶¹ Становище правозахисників та громадських активістів в Україні у 2019 році: аналітична доповідь / М. Лаврінок, В. Ліхачов; ред. Т. Печончик; Українська Гельсінська спілка з прав людини, ZMINA, Truth Hounds. Київ, 2020. 90 с. URL: https://zmina.ua/wp-content/uploads/sites/2/2020/01/stateofhumanrightsdefenders2019_reportua_.pdf

занижуючи тяжкість завданих тілесних ушкоджень або не вбачаючи в нападах гомофобного мотиву й трактуючи їх як «хуліганство»). В інших випадках постраждали самі не зверталися до органів правопорядку через побоювання за власну безпеку або зневіру в притягненні винних до відповідальності.

Це свідчить про те, що навіть за відсутності авторитарної влади та системної практики репресій, спрямованих на громадянське суспільство, його актори в Україні перебувають у вразливому становищі через корупцію, неефективність правоохоронної та судової систем, роками вкорінювану систему безкарності, що провокує нові злочини.

Особливого загострення ситуація набула після нападу у 2018 році на антикорупційну активістку Катерину Гандзюк. 31 липня 2018 року в Херсоні її облили сірчаною кислотою. 4 листопада вона померла в лікарні внаслідок опіків 40 % тіла. Після загибелі Гандзюк активісти ініціативи «Хто замовив Катю Гандзюк» організовували акції протесту та заходи по всій країні й за кордоном, вимагаючи притягнути до кримінальної відповідальності осіб, відповідальних за здійснення й замовлення нападу. У листопаді 2018 року ВРУ створила Тимчасову слідчу комісію для перевірки роботи слідчих і прокурорів органів правопорядку, які розслідують напад на Гандзюк та інших громадських активістів.

Справа Катерини Гандзюк стала фактично єдиною, де громадськості вдалося добитися притягнення до відповідальності не лише виконавців злочину, але й замовників. Зокрема, п'ятеро виконавців нападу отримало від 3 до 6 років ув'язнення, а замовник та організатор – колишній голова Херсонської обласної ради Владислав Мангер й експомічник депутата облради Олексій Левін – по 10 років ув'язнення. На момент написання цього звіту справа перебувала у Верховному Суді.

Рішення суду в справі Катерини Гандзюк має велике значення, але воно стало радше винятком, оскільки загальною тенденцією навіть для таких резонансних справ є те, що зазвичай їх розслідування і судовий розгляд якщо й мають результат, то через багато років. Частина винних встановлена чи покарана лише завдяки суспільному резонансу й постійній увазі до процесів громадянського суспільства. Окремою проблемою досі залишається те, що в інших випадках найчастіше слідство обмежується встановленням тільки виконавців злочину, без організаторів.

Після початку повномасштабного вторгнення Росії в Україну у 2022 році кількість випадків переслідування правозахисників та активістів громадянського суспільства на підконтрольних уряду України територіях суттєво знизилася, однак почала потроху зростати у 2023 і 2024 роках.

Утім, найбільшою загрозою для українського громадянського суспільства стала російська агресія та дії російської армії. На новоокупованих територіях набула поширення практика насильницьких зникнень, свавільних затримань, тортур і жорстокого поводження, позасудових страт, сексуального насильства окупаційних сил стосовно представників громадянського суспільства¹⁶². Щонайменше 121 представник медіа й громадянського суспільства, включаючи волонтерів, загинув від початку повномасштабної війни в Україні¹⁶³.

¹⁶² Див. Насильницькі зникнення та свавільні затримання активних громадян в ході повномасштабної російської збройної агресії проти України. ZMINA, 2023. URL: <https://zmina.ua/publication/nasylnytszki-znyknennya-ta-svavilni-zatrymannya-aktyvnyh-gromadyan-v-hodi-povnomasshtabnoyi-rosijskoyi-zbrojnoyi-agresiyi-proti-ukrayiny/>; Каткування та жорстоке поводження з цивільним населенням на українських територіях, які перебували під російською окупацією. ZMINA, 2023. URL: https://zmina.ua/wp-content/uploads/sites/2/2023/04/torture_ukr_web.pdf; Незаконні затримання, каткування і жорстоке поводження з цивільним населенням України: подібність практик вчинення злочинів в областях, окупованих Росією у 2022 році. ZMINA, 2024. URL: <https://zmina.ua/publication/nezakonni-zatrymannya-katuvannya-i-zhorstoke-povodzhennya-z-cyvilnym-naselennyam-ukrayiny-podibnist-praktyk-vchynennya-zlochyniv-v-oblastyah-okupovanyh-rosiyeyu-u-2022-roczy>; «Ти вірний Україні – ти нацист?» Каткування та інші порушення як злочини проти людяності з боку російської армії в Україні. ОМСТ, МІПЛ, ZMINA, 2024. URL: <https://zmina.ua/publication/ty-vmirnyi-ukrayini-ty-naczyst-katuvannya-ta-inshi-porushennya-yak-zlochyny-proti-lyudyannosti-z-boku-rosijskoyi-armiyi-v-ukrayini/>

¹⁶³ Звіт-меморіал «Втрати громадянського суспільства та медіа за три роки повномасштабного вторгнення Росії в Україну». ZMINA, 2024. URL: <https://zmina.ua/publication/vtraty-gromadyanskogo-susplivsta-ta-media-za-try-roky-povnomasshtabnogo-vtorgnennya-rosiyi-v-ukrayinu/>

9.3. РЕКОМЕНДАЦІЇ

1. Утримуватися від ухвалення законів, які обмежують свободу об'єднань та асоціацій в Україні та загрожують діяльності правозахисників і громадських активістів.
2. Забезпечити проведення ефективного розслідування стосовно не лише виконавців, а й організаторів і замовників злочинів, вчинених проти правозахисників і громадських активістів у зв'язку з їхньою діяльністю.
3. Запровадити регулярне (щокварталу та в разі потреби – додатково) інформування громадськості про перебіг кримінальних проваджень, пов'язаних із вчиненням злочинів проти правозахисників і громадських активістів у зв'язку з їхньою діяльністю.

Розділ 10.

Розслідування домашнього насильства й притягнення винних осіб до відповідальності

10.1. НАЦІОНАЛЬНЕ ЗАКОНОДАВСТВО

У переліку пріоритетних питань для надання звіту Комітет проти катувань указав інформацію про те, чи запроваджено в законодавстві держави-учасника конкретну кримінальну відповідальність за домашнє насильство; дані про отримані скарги, проведені розслідування й результати судового розгляду. У цьому питанні в Україні є кардинальні зрушення.

Законом України від 06.12.2017 № 2227-VIII встановлено кримінальну відповідальність за домашнє насильство, що зумовило зміни до процесуального законодавства¹⁶⁴. Така законодавча ініціатива пов'язана з необхідністю імплементувати в кримінальнє й кримінальнє процесуальнє законодавство України положення Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами (далі – Стамбульська конвенція).

Стаття 126-1 КК встановлює кримінальну відповідальність за домашнє насильство, тобто умисне систематичне вчинення фізичного, психологічного або економічного насильства щодо подружжя чи колишнього подружжя або іншої особи, з якою винний перебуває (перебував) у сімейних або близьких відносинах, що призводить до фізичних або психологічних страждань, розладів здоров'я, втрати працездатності, емоційної залежності або погіршення якості життя потерпілої особи¹⁶⁵.

Після закріплення кримінальної відповідальності за вказані діяння в правозастосовній практиці виникла проблема з визначенням змісту домашнього насильства. Її розв'язком став розгляд справи за статтею 126-1 (Домашнє насильство) Об'єднаною палатою Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду. Суд визначив, що «злочином, пов'язаним із домашнім насильством» слід вважати будь-яке кримінальнє правопорушення, обставини вчинення якого містять хоча б один з елементів, перелічених у ст. 1 Закону “Про запобігання та протидію домашньому насильству”, незалежно від того, чи вказано їх у відповідній статті (частині статті) КК як ознаки основного або кваліфікованого складу злочину»¹⁶⁶. Відповідно до статті 1 цього закону домашнє насильство – це діяння (дії або бездіяльність) фізичного, сексуального, психологічного або економічного насильства, що вчиняються в сім'ї чи в межах місця проживання або між родичами, або між колишнім чи теперішнім подружжям, або між іншими особами, які спільно проживають (проживали) однією сім'єю, але не перебувають (не перебували) у родинних відносинах чи у шлюбі між собою, незалежно від того, чи проживає

¹⁶⁴ Закон України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України з метою реалізації положень Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами» від 06.12.2017 № 2227-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2227-19#n41>

¹⁶⁵ Стаття 126-1 Кримінального кодексу України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>

¹⁶⁶ Постанова Об'єднаної палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 12.02.2020 у справі № 453/225/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/87602679>

(проживала) особа, яка вчинила домашнє насильство, у тому самому місці, що й постраждала особа, а також погрози вчинення таких діянь¹⁶⁷.

Після внесення вказаних змін до КК та КПК лише в червні 2022 року було ухвалено Закон України «Про ратифікацію Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами» № 2319-IX. Він набрав чинності 02.07.2022, а Стамбульська конвенція набрала чинності для України 01.11.2022¹⁶⁸.

Проте наразі не всі положення Стамбульської конвенції впроваджено. Стаття 55 «Проведення ex parte та ex officio» зобов'язує сторони цієї конвенції забезпечувати, щоб розслідування або кримінальне переслідування таких правопорушень, як фізичне насильство (стаття 35), сексуальне насильство, у тому числі зґвалтування (стаття 36), примусовий шлюб (стаття 37), каліцтво жіночих геніталій (стаття 38), примусовий аборт та примусова стерилізація (стаття 39), не залежали цілком від повідомлення або скарги, поданої жертвою, і щоб провадження могло продовжуватися, навіть якщо жертва відкликає свою заяву або скаргу.

Перша частина цитованого положення Стамбульської конвенції – «*щоб розслідування або кримінальне переслідування... не залежали цілком від повідомлення або скарги, поданої жертвою*» – наразі не врахована в національному законодавстві й потребує впровадження. Фактично це свідчить про необхідність змінити підхід до такої категорії кримінальних правопорушень, як фізичне насильство, сексуальне насильство та інші, зокрема здійснювати провадження щодо них навіть за відсутності скарг чи заяв потерпілих, тобто в порядку публічного обвинувачення. Іншими словами, їх варто вилучити з переліку складів, зазначених у пункті 1 частини 1 статті 477 КПК (Поняття кримінального провадження у формі приватного обвинувачення), чого наразі Україна не зробила.

Наприкінці 2024 року до ВРУ було подано проєкт Закону України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо забезпечення повноти імплементації положень міжнародного права з питань протидії домашньому та іншим видам насильства, у тому числі щодо дітей» (реєстр. № 12297 від 09.12.2024)¹⁶⁹. Він містить положення про вилучення низки кримінальних правопорушень із переліку тих, провадження за якими можуть бути розпочаті лише на підставі заяви потерпілого, тобто з переліку, визначеного в пункті 1 частини 1 статті 477 КПК. Зокрема, зі справ приватного обвинувачення планується вилучити домашнє насильство, зґвалтування, сексуальне насильство, примушування до вступу в статевий зв'язок¹⁷⁰.

Парламентський Комітет з питань євроінтеграції підтримав законопроєкт № 12297 щодо забезпечення повноти імплементації положень міжнародного права з питань протидії домашньому та іншим видам насильства, зокрема щодо дітей. Цей документ розглядали на засіданні комітету на початку лютого 2025 року¹⁷¹. Сподіваємося, що ВРУ надалі ухвалить цей проєкт, і він стане законом, адже запропоновані положення є імплементацією зобов'язань, які випливають зі статті 55 Стамбульської конвенції і забезпечуватимуть захист жертв домашнього та інших видів насильства.

Друга частина цитованого положення Стамбульської конвенції – «*щоб провадження могло продовжуватися навіть, якщо жертва відкликає свою заяву або скаргу*» – наразі Україною

¹⁶⁷ Закон України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» від 07.12.2017 № 2229-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19#Text>

¹⁶⁸ Закон України «Про ратифікацію Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами» від 20.06.2022 № 2319-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2319-20#Text>

¹⁶⁹ Проєкт Закону про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо забезпечення повноти імплементації положень міжнародного права з питань протидії домашньому та іншим видам насильства, у тому числі щодо дітей від 09.12.2024 № 12297. URL: <https://itd.rada.gov.ua/BILLINFO/Bills/Card/45377>

¹⁷⁰ Водночас указаний проєкт містить певні неточності, які можуть негативно вплинути на забезпечення прав потерпілих від домашнього насильства. Детальніше див.: Демура М. Удосконалення законодавства щодо розслідування фактів домашнього насильства: аргументи за та проти. URL: <https://justtalk.com.ua/post/udokonalennya-zakonodavstva-schodo-rozsliduvannya-faktiv-domashnogo-nasilstva-argumenti-za-ta-proti>

¹⁷¹ Парламентський Комітет з питань євроінтеграції підтримав законопроєкт № 12297 щодо забезпечення повноти імплементації положень міжнародного права з питань протидії домашньому та іншим видам насильства, зокрема щодо дітей. URL: <https://zmina.info/news/komitet-vr-z-yevrointegraciyi-pidtrymav-zakonoprojekt-pro-vnesennya-zmin-do-kryminalnogo-kodeksu-shhodo-pokarannya-za-nasylstvo/>

впроваджена до національного законодавства, зокрема відмова потерпілого від обвинувачення не є підставою для закриття провадження (пункт 7 частини 1 статті 284 КПК). Так, у цьому нормативному положенні закріплено, що кримінальне провадження закривається в разі, якщо потерпілий, а у випадках, передбачених КПК, його представник відмовився від обвинувачення в кримінальному провадженні у формі приватного обвинувачення, окрім кримінального провадження щодо кримінального правопорушення, пов'язаного з домашнім насильством. Отже, наразі в українському кримінальному процесуальному законодавстві встановлено своєрідний «запобіжник» від закриття провадження в справах щодо домашнього насильства.

Ще один ризик, який має усунути згаданий вище проєкт закону, – чинне положення про можливість укладення угоди про примирення між потерпілим і підозрюваним (обвинуваченим) у справах, пов'язаних із домашнім насильством. Наразі відповідно до частини 1 статті 469 КПК *«угода про примирення у кримінальних провадженнях щодо кримінальних правопорушень, пов'язаних з домашнім насильством, може бути укладена лише за ініціативою потерпілого, його представника або законного представника»*. Отже, загалом укладення угоди про примирення в таких категоріях справ можливе, але тільки за ініціативою потерпілого. Але таке положення не забезпечує захисту прав потерпілого від домашнього насильства, адже особа перебуває в емоційній, фізичній, психологічній залежності від кривдника і не зможе вільно розпоряджатися своїми правами.

Автори проєкту закону пропонують удосконалити частину 3 статті 469 КПК, де, зокрема, передбачити заборону укладати угоду про примирення в кримінальному провадженні щодо кримінального правопорушення, пов'язаного з домашнім насильством, або проти статевої свободи та статевої недоторканості особи, у якому визнана потерпілою хоча б одна неповнолітня особа або особа, визнана в установленому законом порядку недієздатною чи обмежено дієздатною. Тому очікуємо на усунення вказаних ризиків й ухвалення відповідних законодавчих положень.

Також слід констатувати й інші проблеми. Як звертає увагу у своєму звіті Асоціація жінок-юристок «ЮрФем», станом на кінець 2023 року в Україні: відсутня координація й обмін інформацією між органами державної влади; не проводиться систематизований моніторинг впровадження законодавства і випадків гендерно зумовленого насильства; відсутнє ефективне інформування громадськості про домашнє, сексуальне чи гендерно зумовлене насильство, що посилює табування; недостатня інтеграція гендерного компонента в освітній процес і відсутнє спеціальне навчання, окрім тренінгів від неурядових організацій; відсутня належна підтримка людей, які постраждали від гендерно зумовленого насильства, зокрема недостатня кількість центрів і притулків, недостатнє фінансування системи протидії та боротьби¹⁷².

10.2. ДАНІ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ

Для ілюстрації кількості зареєстрованих заяв і повідомлень про домашнє насильство, а також їх подальшого руху на стадії досудового розслідування слід навести дані офіційної статистики. Пропонуємо взяти ключові етапи від початку кримінального провадження до його передачі до суду або закриття.

Уперше у звітах органів досудового розслідування факт реєстрації і розслідування за статтею 126-1 КК (Домашнє насильство) зафіксовано у 2019 році. Представлені дані ілюструють тенденцію зростання кількості зареєстрованих і розслідуваних кримінальних проваджень, окрім 2022 року – року повномасштабного вторгнення армії РФ в Україну. Зростання показників не свідчить про зростання кількості цих злочинів, а є результатом повідомлення про них, не замовчування, становлення національної практики караності домашнього насильства.

¹⁷² Про виконання Україною Конвенції Ради Європи про запобігання та боротьбу з насильством щодо жінок і домашнім насильством. Тіньовий звіт Асоціації жінок-юристок України «ЮрФем», 2023. URL: <https://jurfem.com.ua/alternatysvnyy-zvit/>

Таблиця 4. Дані досудового розслідування за статтею 126-1 КК

Рік	Кількість зареєстрованих кримінальних проваджень	Кількість кримінальних проваджень, у яких особам вручено повідомлення про підозру	Кількість кримінальних проваджень, направлених до суду з обвинувальним актом	Закриті кримінальні провадження
2019	1068	778	755	496 ¹⁷³
2020	2212	1877	1813	827 ¹⁷⁴
2021	2431	2175	2112	904 ¹⁷⁵
2022	1496	1341	1222	582 ¹⁷⁶
2023	2705	2423	2220	929 ¹⁷⁷
2024	2807	2504	2354	706 ¹⁷⁸

Дані про рух кримінальних проваджень за статтею 126-1 КК на стадії досудового розслідування свідчать про значну кількість заяв від потерпілих, які не завершуються притягненням винної особи до кримінальної відповідальності, а також про значну кількість закритих кримінальних проваджень. Фактором, який негативно впливає на оцінку дотримання прав потерпілих у таких провадженнях, є відсутність розмежування підстав для закриття проваджень під час подання статистичних даних. Адже такі справи не підлягають закриттю у зв'язку з відмовою потерпілого від обвинувачення, тому залишається незрозумілою підстава для закриття кримінального провадження. Цілком логічно, що під час звітування органи досудового розслідування мали б указувати конкретний пункт статті 284 КПК як обрану підставу для закриття кримінального провадження.

10.3. ДАНІ СУДОВОГО РОЗГЛЯДУ

У звітах судової влади справи за статтею 126-1 КК (Домашнє насильство) вперше з'явилися у 2019 році. Загалом наведені дані свідчать, що велика частина проваджень після реєстрації відомостей у ЄРДР не завершується притягненням особи до відповідальності, а швидкість судового розгляду порівняно з досудовим розслідуванням значно повільніша.

Статистика судового розгляду також свідчить про зростання кількості осіб, притягнутих до відповідальності за домашнє насильство, за винятком 2022 року, який так само ілюструє зниження показників порівняно з попередніми роками.

Українська негативна ситуація з кількістю нерозглянутих проваджень на кінець року, що говорить про тривалий судовий розгляд таких справ і порушення засади розумних строків. У таких випадках інтереси жертви домашнього насильства, які полягають у притягненні кривдника до відповідальності, залишаються незадоволеними, а права – непоновленими.

¹⁷³ Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за січень-грудень 2019. URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporusshennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2>

¹⁷⁴ Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за січень-грудень 2020. URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporusshennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2>

¹⁷⁵ Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за січень-грудень 2021. URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporusshennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2>

¹⁷⁶ Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за січень-грудень 2022. URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporusshennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2>

¹⁷⁷ Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за січень-грудень 2023. URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporusshennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2>

¹⁷⁸ Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за січень-грудень 2024. URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporusshennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2>

Таблиця 5. Дані судового розгляду за статтею 126-1 КК

Рік	Кількість проваджень, що перебували на розгляді	Кількість засуджених осіб	Кількість нерозглянутих проваджень на кінець звітного періоду, од.
2019	626	225	307 ¹⁷⁹
2020	1877	921	683 ¹⁸⁰
2021	2500	1455	842 ¹⁸¹
2022	1818	929	771 ¹⁸²
2023	2821	1499	1139 ¹⁸³
2024	3206	1544	1424 ¹⁸⁴

Якщо зіставити дані про провадження, у яких обвинувальний акт передано до суду, і кількість засуджених осіб, то отримуємо такі показники:

Таблиця 6. Порівняння даних досудового розслідування та судового розгляду за статтею 126-1 КК

Рік	Кількість кримінальних проваджень, направлених до суду з обвинувальним актом	Кількість засуджених осіб
2019	755	225
2020	1813	921
2021	2112	1455
2022	1222	929
2023	2220	1499
2024	2354	1544

Наведені дані ілюструють значну розбіжність між переданими до суду провадженнями і тими, у яких винних осіб притягнуто до відповідальності, що може стати індикатором декількох проблем, як-от: неефективність досудового розслідування, похибки збору даних органів досудового розслідування або суду, тривалий судовий розгляд тощо.

10.4. РЕКОМЕНДАЦІЇ

1. Внести зміни до статті 477 КПК (Поняття кримінального провадження у формі приватного обвинувачення) і вилучити злочини, пов'язані з домашнім насильством, зґвалтування, сексуальне насильство, примушування до вступу в статевий зв'язок із переліку справ приватного обвинувачення, тобто таких, що можуть бути розпочаті лише на підставі заяви потерпілого, визначеного в пункті 1 частини 1 статті 477 КПК. Така ініціатива забезпечить повноту імплементації положень міжнародного права з питань протидії домашньому та іншим видам насильства.
2. Вилучити з КПК норму про можливість укладення угоди про примирення в справах про домашнє й інші види насильства (частина 1 статті 469 КПК).

¹⁷⁹ Звіт судів першої інстанції про розгляд матеріалів кримінального провадження за 2019 рік. URL: https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/rik_2019

¹⁸⁰ Звіт судів першої інстанції про розгляд матеріалів кримінального провадження за 2020 рік. URL: https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/rik_2020

¹⁸¹ Звіт судів першої інстанції про розгляд матеріалів кримінального провадження за 2021 рік. URL: https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/zvitnisl_21

¹⁸² Звіт судів першої інстанції про розгляд матеріалів кримінального провадження за 2022 рік. URL: https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/zvit_dsau_2022

¹⁸³ Звіт судів першої інстанції про розгляд матеріалів кримінального провадження за 2023 рік. URL: https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/zvit_dsau_2023

¹⁸⁴ Звіт судів першої інстанції про розгляд матеріалів кримінального провадження за 2024 рік. URL: https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/zvit_dsau_2024

Розділ 11.

Документування та розслідування катувань, скоєних Росією під час збройного конфлікту

11.1. ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ

З початком збройного конфлікту на території України у 2014 році факти катувань та інших форм жорстокого поводження фіксувалися на тимчасово окупованій території Кримського півострову й окремих районах Донецької та Луганської областей, підконтрольних самопроголошеним «ЛНР» / «ДНР». Єдиним доступним для державних органів механізмом документування та фіксування вчинених порушень залишається процес розслідування та внесення відомостей про вчинені злочини до ЄРДР. Водночас значне навантаження від документування фактів порушень, особливо на окупованих територіях, до яких органи правопорядку не мають доступу, залишається на неурядових і міжнародних організаціях.

Правова кваліфікація вчинених діянь органами правопорядку України здійснювалася за відповідними загальнокримінальними статтями КК (стаття 127 «Катування», стаття 121 «Умисне тяжке тілесне ушкодження», стаття 122 «Умисне середньої тяжкості тілесне ушкодження»¹⁸⁵). Водночас через проголошення антитерористичної операції¹⁸⁶ кваліфікація таких фактів також відбувалася за статтею 258 КК «Терористичний акт», а дії представників незаконних збройних формувань оцінювалися за статтею 258-3 КК «Створення терористичної групи чи терористичної організації», статтею 260 КК «Створення не передбачених законом воєнізованих або збройних формувань»¹⁸⁷.

Після передислокації та реформування роботи прокуратури Автономної Республіки Крим (з базуванням у м. Києві)¹⁸⁸ та створення у 2015 році в складі Головної військової прокуратури управління з розслідування злочинів проти миру, безпеки людства, міжнародного правопорядку¹⁸⁹ поступово сформувалася практика кваліфікації таких фактів за статтею 438 КК «Порушення законів та звичаїв війни».

Подальшому формуванню підходу до кваліфікації сприяло також створення у 2019 році під час проведення реформи прокуратури Департаменту нагляду у кримінальних провадженнях щодо злочинів, вчинених в умовах збройного конфлікту¹⁹⁰, у структурі ОГП і відповідних профільних управлінь у Донецькій і Луганській обласних прокуратурах.

¹⁸⁵ Кримінальний кодекс України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>

¹⁸⁶ Указ Президента України «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 13 квітня 2014 року “Про невідкладні заходи щодо подолання терористичної загрози і збереження територіальної цілісності України”» від 14.04.2014 № 405/2014. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/4052014-16886>; Указ Президента України «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 30 квітня 2018 року “Про широкомасштабну антитерористичну операцію в Донецькій та Луганській областях”» від 30.04.2018 № 116/2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/116/2018#Text>

¹⁸⁷ Кримінальний кодекс України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>

¹⁸⁸ Прокуратура Автономної Республіки Крим та міста Севастополя. URL: <https://ark.gp.gov.ua/ua/histark.html>

¹⁸⁹ Генпрокуратура розслідуватиме злочини проти миру і безпеки людства. Українське радіо, 2015. URL: <https://ukr.radio/news.html?newsID=6043>

¹⁹⁰ У ГПУ створили департамент щодо злочинів в умовах збройного конфлікту. Лівий берег, 2019. URL: https://lb.ua/news/2019/10/23/440413_gpu_sozdali_departament.html

Офіційна статистика не дозволяє окремо вирізнути інформацію про кількість зареєстрованих фактів катування як порушень законів та звичаїв війни, але відповідні розслідування здійснювалися переважно щодо поводження з полоненими українськими військовими й незаконно затриманими цивільними. Дані свідчать про те, що кількість зареєстрованих кримінальних проваджень за цією статтею в період із 2014 року по 2021 рік збільшилася в кілька разів¹⁹¹.

Таблиця 7. Кількість зареєстрованих кримінальних проваджень за статтею 438 КК

Кваліфікація	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Стаття 438 КК	1	4	6	14	5	12	223	172

Після повномасштабного вторгнення РФ на територію України всі наслідки збройного конфлікту почали реєструвати в межах кримінальних проваджень винятково за статтею 438 КК.

Активні бойові дії охопили території в Київській, Чернігівській, Сумській, Харківській, Донецькій, Луганській, Запорізькій і Херсонській областях, а системні обстріли спричиняють негативні наслідки по всій території України. На територіях, що перебувають під контролем РФ, міжнародні й неурядові організації фіксують масштабні випадки незаконного затримання та утримання цивільних осіб, а також українських військових, які повідомляють про катування й жорстоке поводження з ними під час перебування в місцях несвободи¹⁹².

Відповідно, за офіційними повідомленнями ОГП, станом на середину лютого 2025 року було зареєстровано 151 349 кримінальних проваджень від початку повномасштабного вторгнення РФ на територію України за фактами ймовірного вчинення воєнних злочинів.

Попри те, що дані, які можна знайти у відкритому доступі¹⁹³, не дозволяють зрозуміти, скільки із цієї кількості проваджень становлять факти катування та інших форм жорстокого поводження¹⁹⁴, пов'язані зі збройним конфліктом, щодо окремих діянь суди вже винесли вироки¹⁹⁵.

Аналіз роботи національної системи правосуддя України в частині розслідування фактів катувань та інших форм жорстокого поводження як найтяжчих міжнародних злочинів від початку збройного конфлікту на території України у 2014 році показує, що вона не була готова до викликів, зумовлених цими провадженнями. Загалом ефективність кримінальних проваджень щодо фактів катувань, учинених в умовах збройного конфлікту, описана нижче.

¹⁹¹ Дані взято з відомостей про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування Офісу Генерального прокурора. URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareystrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2>

¹⁹² 'Be Cruel': Inside Russia's Torture System for Ukrainian POWs. Wall Street Journal, 2025. URL: <https://www.wsj.com/world/russia/russia-prisons-ukrainian-pow-torture-52df7908>; 'Carved on bodies and souls': Ukrainian men face 'systemic' sexual torture in Russian detention centres. Guardian, 2024. URL: <https://www.theguardian.com/world/2024/oct/29/carved-on-bodies-and-souls-russias-use-of-male-sexual-torture-in-ukraine>; Ukraine: Torture by Russian authorities amounts to crimes against humanity, says UN Commission of Inquiry. UN, 2024. URL: https://www.ohchr.org/sites/default/files/documents/hrbodies/hrcouncil/coiukraine/A_79_4632_AUV.pdf; Torture of Ukrainians is a state policy of Russia. Human rights organizations reveal new details of brutal torture of civilians. MIHR, ZMINA, OMCT, 2024. URL: <https://mipl.org.ua/en/torture-of-ukrainians-is-a-state-policy-of-russia-human-rights-organizations-reveal-new-details-of-brutal-torture-of-civilians/>; 'Walls full of pain': Russia's torture cells in Ukraine. BBC, 2022. URL: <https://www.bbc.com/news/world-europe-62970845>

¹⁹³ Прокуратура виявила 54 катівні і зафіксувала понад 5 тисяч випадків катувань на деокупованих територіях. ZMINA, 22.12.2022. URL: <https://zmina.info/news/na-deokupovanyh-terytoriyah-vidnajdeno-54-kativni-zafiksovano-ponad-5-tysyach-vypadkiv-katuvan-ogp/>; СБУ розслідує більше ніж тисячу проваджень про катування росіянами цивільних. ZMINA, 25.10.2023. URL: <https://zmina.info/news/sbu-rozsliduye-bilsh-yak-tysyachu-provadjzen-pro-katuvannya-rosiyanyami-cyvilnyh-vidpovid-na-zapyt/>; Страти і тортури українських військовополонених: як судять винних і що допоможе правосуддю. ZMINA, 31.01.2025. URL: <https://zmina.info/articles/straty-i-tortury-ukrayinskyh-vijskovopolonenyh-yak-sudyat-vynnyh-i-shho-dopomozhe-pravosuddyu/>

¹⁹⁴ Дані взято з відомостей про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування Офісу Генерального прокурора. URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareystrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2>

¹⁹⁵ Вирок Бородянського районного суду Київської області від 11.12.2023 у справі № 367/3635/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/115543640>; Вирок Суворовського районного суду м. Одеси від 01.02.2024 у справі № 523/6894/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/116791581>; Вирок Снігурівського районного суду Миколаївської області від 03.02.2025 у справі № 485/742/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/124851030>; Вирок Котелевського районного суду Полтавської області від 23.12.2022 у справі № 535/2922/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108042992>

11.2. НЕДОСКОНАЛІСТЬ КРИМІНАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА

Визначення найтяжчих міжнародних злочинів за КК не відповідає стандартам міжнародного кримінального права. Найчастіше факти катувань та інших форм жорстокого поводження реєструються за статтею 438 КК, яка чітко не визначає переліку воєнних злочинів, а має бланкетне формулювання та відсилає до міжнародних договорів, чинних для України. Межі правового регулювання за цією статтею охоплюють не тільки воєнні злочини, а й усі порушення законів і звичаїв війни за міжнародним гуманітарним правом. Бланкетний характер статті є викликом для принципу правової визначеності, характерного для кримінального законодавства України. Щоб ефективно застосовувати правову кваліфікацію за цією нормою, слідчий, прокурор чи суддя має розуміти, на які міжнародні договори робить відсилання стаття, і мати достатній рівень знань із міжнародного гуманітарного права і досвід його застосування.

Водночас стаття 442-1 КК «Злочини проти людяності» була внесена¹⁹⁶ до кодексу лише в жовтні 2024 року та не має ретроактивної дії, тому фактично може застосовуватися лише до тих фактів, які були вчинені після набрання чинності законом. Такий підхід значно обмежує можливості для правової кваліфікації наслідків збройного конфлікту на території України, зокрема фактів катувань та інших форм жорстокого поводження.

Водночас відкритим питанням залишається внесення змін до КК щодо регулювання форм участі у вчиненні найтяжчих міжнародних злочинів, які дозволять забезпечити притягнення до відповідальності різних суб'єктів найтяжчих міжнародних злочинів. У жовтні 2024 року до кодексу була внесена¹⁹⁷ стаття 31-1, яка визначає принцип командної відповідальності. Пошук альтернативних рішень для визначення форми участі суб'єкта у вчиненні злочину показує, що слідчим і прокурорам не вистачає розуміння, як коректно застосовувати, зокрема, командну відповідальність, що також може проявитися в подальшому застосуванні змін до КК від жовтня 2024 року.

11.3. ПРАКТИЧНІ ПРОБЛЕМИ В ПРОЦЕСІ РОЗСЛІДУВАННЯ

Практика здійснення кримінальних проваджень щодо фактів найтяжчих міжнародних злочинів характеризується такими особливостями:

- *відсутність доступу органів правопорядку до частини території, де були вчинені злочини.* Ця проблема зумовлена тим, що факти катувань і жорстокого поводження вчиняються на окупованих територіях, доступу до яких органи слідства та прокуратури не мають. Паралельно із цим звільнені території залишаються небезпечними для роботи через їх замінування, що часто обмежує доступ слідчих й оперативних працівників до місць вчинення злочинів¹⁹⁸;
- *відсутність підслідності в органах поліції для розслідування цієї категорії порушень*¹⁹⁹. Попередня правова кваліфікація подій на території України – злочини проти основ національної безпеки чи злочини проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку. Ці категорії

¹⁹⁶ Закон України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України у зв'язку з ратифікацією Римського статуту Міжнародного кримінального суду та поправок до нього» від 09.10.2024 № 4012-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4012-20#n6>

¹⁹⁷ Там само.

¹⁹⁸ На Херсонщині поліція забезпечує стабілізаційні заходи у понад 200 населених пунктах – Євгеній Єнін. Національна поліція України, 2022. URL: <https://www.npu.gov.ua/news/na-khersonshchyni-politsiia-zabezpechuie-stabilizatsiini-zakhody-u-ponad-200-naselenykh-punktakh-ievhenii-ienin>

¹⁹⁹ Підслідність найтяжчих міжнародних злочинів за Кримінальним процесуальним кодексом України (статті 438, 442-1 КК України) віднесена до повноважень слідчих органів безпеки. Стаття 216 Кримінального процесуального кодексу України від 13.04.2012 № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17/conv#n2054>

кримінальних правопорушень належать до виключної підслідності СБУ, але слідчі поліції продовжують їх фіксувати та реєструвати відповідні кримінальні провадження²⁰⁰;

- *потреба для органів правопорядку в налагодженні взаємодії з військовими для виконання їхніх повноважень, які не можуть бути реалізовані через активні бойові дії та відповідно обмежений доступ до окремих територій;*
- *відсутність нормативно-правового регулювання роботи з окремими видами доказів.* Особливості дослідження фактів найтяжчих міжнародних злочинів, вчинених в умовах збройного конфлікту, зумовлюють необхідність використання розвідувальної інформації та відомостей із відкритих джерел як доказів. Проте КПК не містить спеціальних положень, які б регулювали цей порядок;
- *необхідність тривалий час зберігати докази та відсутність відповідного порядку передачі доказів за національним законодавством;*
- *виїзд значної кількості постраждалих і свідків злочинів за кордон та їх внутрішнє переміщення в межах України.* Через це на практиці досить важко ідентифікувати всіх постраждалих і свідків, а також провести з ними слідчі дії, особливо якщо такі особи перебувають за кордоном;
- *неможливість розшукати та затримати більшість виконавців злочинів.* У результаті більшість проваджень за фактами вчинення найтяжчих міжнародних злочинів розглядається за відсутності підозрюваних чи обвинувачених (*in absentia*);
- *недостатні гарантії справедливого судового розгляду за кримінальним процесуальним законодавством у частині здійснення проваджень за відсутності підозрюваного чи обвинуваченого (*in absentia*).* Поточний порядок здійснення проваджень *in absentia* неповною мірою відповідає гарантіям права на справедливий судовий розгляд, яке має забезпечуватися для підозрюваних та обвинувачених;
- *потреба в забезпеченні безпеки та захисту свідків і потерпілих від найтяжчих злочинів.* Поточна система забезпечення безпеки свідків і потерпілих у кримінальних провадженнях недовіра. Її практична реалізація не враховує викликів збройного конфлікту, а також має обмежений ресурс, що не відповідає потребам потерпілих від найтяжчих міжнародних злочинів;
- *необхідність включення підходу, орієнтованого на потерпілих, у національне законодавство.* Через відсутність узагальнених підходів до роботи з постраждалими від найтяжчих міжнародних злочинів відповідно до міжнародних стандартів, які, зокрема, захищають потерпілих від ризику повторної травматизації, а також дієвих заходів для захисту свідків не кожен постраждалий готовий брати активну участь у процесі. Його тривалість, залучення до великої кількості процесуальних дій, необхідність давати пояснення необмежену кількість разів як на стадії досудового розслідування, так і судового розгляду справи, можливість безпосередньо взаємодіяти з обвинуваченим під час розгляду справи судом чи розгляд справи за відсутності обвинуваченого, який не гарантує виконання винесеного судом рішення, – усе це негативно впливає на психологічний стан постраждалих від найтяжчих міжнародних злочинів та їхнє бажання довести процес до кінця;
- *відсутність гарантій фізичної та психологічної безпеки для адвокатів, які б забезпечували їхній захист.* Адвокати, які вже мали досвід ведення справ за статтею 438 КК, указують на те, що під час своєї роботи вони стикалися з негативною реакцією суспільства на захист обвинувачених чи підозрюваних, а також наявністю явної або прихованої упередженості суду, що призводить до ухвалення обвинувального вироку й унеможливорює необхідність

²⁰⁰ З початку повномасштабного вторгнення Росії в Україну слідчі Національної поліції України розпочали 49 001 кримінальне провадження за фактами вчинення на території України злочинів військовослужбовцями Збройних сил Російської Федерації та їхніми пособниками. З них: 37487 – за статтею 438 Кримінального кодексу України (Порушення законів та звичаїв війни), 9129 – за статтею 110 Кримінального кодексу України (Посагання на територіальну цілісність і недоторканність України), 2197 – за статтею 111-1 Кримінального кодексу України (Колабораційна діяльність), 103 – за статтею 111 Кримінального кодексу України (Державна зрада), 37 – за статтею 113 Кримінального кодексу України (Диверсія) та ін. Див.: Злочини, вчинені військовими РФ під час повномасштабного вторгнення в Україну (станом на 16.12.2022). URL: <https://www.npu.gov.ua/news/zlochyny-vchyneni-viiskovymy-rf-pid-chas-povnomashtabnoho-vtorhennia-v-ukrainu-stanom-na-16122022>

ефективного захисту. Окремо також адвокати звертають увагу на те, що частина населення негативно сприймає належний захист осіб, обвинувачених у вчиненні воєнних злочинів. Особливим чином у таких справах проявляється стереотипне ототожнення адвоката та його підзахисного, який формує сприйняття правника в таких справах²⁰¹.

Поки на національному рівні тривають дискусії щодо подальшої імплементації стандартів міжнародного права до кримінального законодавства України, можливість внесення змін до КПК залишається поза увагою. Більшість із зазначених вище проблемних питань можна розв'язати шляхом внесення змін до положень законодавства та зміни поточної правозастосовної практики.

11.4. РОЗГЛЯД СПРАВ ЗА ВІДСУТНОСТІ ОБВИНУВАЧЕНОГО (in absentia)

Процеси *in absentia* органи правосуддя активно використовували після 2014 року та, зокрема, після 24 лютого 2022 року. Порядок здійснення спеціального досудового розслідування, а також розгляд справи за відсутності обвинуваченого (*in absentia*) був включений до КПК 7 жовтня 2014 року²⁰². Очікувалося, що цей механізм дозволить забезпечити притягнення до відповідальності осіб за злочини, вчинені в умовах збройного конфлікту на території України. У період з 2018 по 2021 рік процедура розгляду справ *in absentia* була заблокована на практиці. До цього моменту вимога про обов'язковість оголошення особи в міжнародний чи міждержавний розшук не застосовувалася. Але з початком роботи ДБР мала змінитися підслідність органів досудового розслідування, тому перехідні положення КПК містили доповнення і для процедури *in absentia*²⁰³. З 27 листопада 2018 року практика заочних проваджень була поставлена на паузу, оскільки органи правопорядку не могли оголосити особу в міжнародний розшук, а процедура оголошення в міждержавний розшук не визначена. Положення кримінального процесуального законодавства були змінені у 2021 році²⁰⁴.

Після повномасштабного вторгнення РФ на територію України станом на грудень 2024 року за злочини, передбачені статтею 438 КК, 730 особам було повідомлено про підозру, з них 702 – заочно (96 % від загальної кількості). У межах цієї кваліфікації до суду скеровано обвинувальні акти проти 524 осіб, з них 499 – заочно (95 % від загальної кількості). За результатами розгляду проваджень винесено вироків проти 137 осіб, з них 119 – заочно. Тому на практиці процеси *in absentia* є переважною формою здійснення правосуддя в Україні щодо фактів найтяжчих міжнародних злочинів.

Хоча подекуди в органів правосуддя з'являється усвідомлення того, що заочні провадження використовуються як інструмент формування статистики і це призводить до зловживання системою правосуддя, на сьогодні запит на використання та доступність цього механізму серед слідчих, прокурорів і суддів залишається високим. Адже фактично жоден із винесених заочних вироків в Україні не був виконаний.

²⁰¹ Defence Counsel in War Crimes Cases in Ukraine / A Needs Assessment Report. USAID Activity Office: Office of Democracy and Governance, 13.06.2023. URL: <https://drive.google.com/file/d/1k-dArOu7mo8B4a82L8jqZWHLchdDnty9/view>; Resolution on the protection of the work of members of the Ukrainian National Bar Association (UNBA), European Criminal Bar Association (ECBA), 2023. URL: https://ecba.org/extdocserv/letters/20230506_Resolution_UNBA_work.pdf; «Я не асоціююся з підзахисним – я потрібна для балансу правосуддя і справедливості», – адвокатка російських військових. МІПЛ, 2024. URL: <https://mipl.org.ua/ya-ne-asocziyuyusya-z-pidzahysnym-ya-potribna-dlya-balansu-pravosuddya-i-spravedlyvosti-advokatka-rosijskyh-vijskovykh/>

²⁰² Стаття 7. Зміст та форма кримінального провадження за відсутності підозрюваного або обвинуваченого (*in absentia*) повинні відповідати загальним засадам кримінального провадження, зазначеним у частині першій цієї статті, з урахуванням особливостей, встановлених законом. Сторона обвинувачення зобов'язана використати всі передбачені законом можливості для дотримання прав підозрюваного чи обвинуваченого (зокрема, прав на захист, на доступ до правосуддя, таємницю спілкування, невтручання у приватне життя) у разі здійснення кримінального провадження за відсутності підозрюваного або обвинуваченого (*in absentia*). Див.: Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17/conv#n2054>

²⁰³ Пункт 20-1 перехідних положень Кримінального процесуального кодексу України від 13.04.2012 № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17/conv#n2054>

²⁰⁴ Закон України «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо вдосконалення окремих положень у зв'язку зі здійсненням спеціального досудового розслідування» від 27.04.2021 № 1422-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1422-20#n2>

На сьогодні якість кримінального процесуального законодавства, яке регулює це питання, не відповідає стандартам справедливого судочинства:

- по-перше, дискусію викликає процес повідомлення особи й чи можна його вважати належним. Сайт ОГП, як і видання «Урядовий кур'єр», навряд можна вважати доступними джерелами інформації на окупованих територіях чи на території РФ, де більшість українських сайтів, зокрема урядових, заблокована;
- по-друге, законодавство не передбачає додаткових можливостей для підозрюваних чи обвинувачених оскаржити рішення, ухвалені в режимі *in absentia*, поза загальними правилами. Чинна редакція КПК не передбачає безумовного права на повторний розгляд справи обвинуваченого, щодо якого судом ухвалено вирок за результатами спеціального судового провадження, що суперечить вимогам права на справедливий суд за практикою ЄСПЛ. Такий підхід може водночас загрожувати Україні зверненнями до Суду;
- по-третє, через принцип недопущення подвійної відповідальності за вчинене діяння рішення в справах *in absentia*, що мають відповідні процесуальні недоліки й обмежені можливості оскарження, значно звужують перспективу забезпечення правосуддя за цими фактами в Міжнародному кримінальному суді чи інших механізмах.

11.5. ТРУДНОЦІ В РОБОТІ ОРГАНІВ ПРАВОСУДДЯ

Окрім викликів, зумовлених значною кількістю зареєстрованих проваджень, низка практичних труднощів у роботі органів правосуддя пов'язана з їх функціонуванням і негативно впливає на ефективність розслідувань фактів найтяжчих міжнародних злочинів. Робота слідчих, прокурорів і суддів має свої особливості відповідно до передбачених функцій органів, але при цьому характеризується схожими проблемними питаннями, які потребують розв'язання:

- *депріоритизація наслідків збройного конфлікту на території України до повномасштабного вторгнення*. Основний фокус у дослідженні фактів найтяжчих міжнародних злочинів, вчинених на території України, наразі змістився на наслідки подій після 24 лютого 2022 року, залишивши поза увагою ситуацію в Криму та на Донбасі з 2014 року. Факти порушень, учинених із 2014 року і до початку повномасштабного вторгнення у 2022 році, залишилися відповідальністю органів у складі структурних підрозділів органів прокуратури та слідства Автономної Республіки Крим, Донецької та Луганської областей. У більшості випадків такі провадження мають власну практику та правову кваліфікацію, що може відрізнятися від проваджень, розпочатих після початку повномасштабного вторгнення Росії в Україну;
- *відсутність єдиної стратегії та невизначеність пріоритетів у проведенні розслідування*. З огляду на тривалість збройного конфлікту на території України та значну кількість зареєстрованих кримінальних правопорушень їх розслідування вимагає запровадження єдиних підходів і систематизації інформації в межах проваджень. Масштаби наслідків війни вимагають як урахування міжнародних стандартів для розслідування і кваліфікації вчинених діянь, так і належної координації всіх учасників провадження. Попри те, що на рівні ОГП було ухвалено стратегію роботи з постраждалими²⁰⁵ та Стратегічний план із переслідування міжнародних злочинів на 2023–2025 роки²⁰⁶, їх реалізація на практиці без внесення змін до законодавства не буде ефективною;
- *відсутність практики розгляду справ*. До 24 лютого 2022 року провадження з кваліфікацією за статтею 438 КК, які передавалися до суду, були одиничними, а така практика – винятком із загальних підходів до оцінювання наслідків збройного конфлікту. Ситуація змінилася після широкомасштабного вторгнення РФ на територію України, коли зросла кількість переданих до

²⁰⁵ Наказ Генерального прокурора «Про організацію роботи органів прокуратури з питань підтримки потерпілих і свідків воєнних та інших міжнародних злочинів» від 11.04.2023 № 103. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0103905-23#Text>

²⁰⁶ Стратегічний план щодо реалізації повноважень органів прокуратури у сфері кримінального переслідування за вчинення міжнародних злочинів на 2023–2025 роки. URL: <https://www.gp.gov.ua/ua/posts/strategichniy-plan-shhodo-realizaciyi-povnovazhen-organiv-prokuraturoy-u-sferi-kriminalnogo-peresliduvannya-za-vchinennya-miznarodnix-zlochiniv-na-2023-2025-roki>

суду справ щодо затриманих осіб / військовополонених, а також справ, що розглядалися в порядку спеціального провадження. Але усталених судових позицій так і не було сформовано²⁰⁷;

- *велике навантаження на органи в регіонах.* Переважний масив кримінальних проваджень щодо наслідків збройного конфлікту на території України залишається в провадженні обласних управлінь органів досудового розслідування та прокуратури, а потім відповідно на розгляді в місцевих загальних судах. Водночас людський ресурс у тих областях, які найбільше постраждали від наслідків збройного конфлікту та мають найбільшу кількість проваджень, недостатній для того, щоб здійснювати ефективне розслідування та розгляд справ;
- *загрози безпеці учасників кримінального провадження.* Слідчі, прокурори та судді стикаються з ризиками для своєї безпеки не тільки через загальні умови збройного конфлікту, який триває, факти здійснення нападів на представників та установи системи правосуддя²⁰⁸, а також через їхню участь у дослідженні кримінальних проваджень щодо наслідків збройного конфлікту. Зокрема, судді, які розглядають справи, пов'язані зі збройним конфліктом, стикаються з підвищеним ризиком для особистої безпеки та захисту. Починаючи з 2014 року, судді заявляли про погрози, які вони отримували на свою адресу чи щодо їхніх сімей²⁰⁹. Ключовим фактором, який впливає на їхню безпеку, залишається сприйняття суспільством цієї категорії справ і ставлення людей, що проявляється як через їхню активність у соціальних мережах, так і у вигляді провокацій під час судових засідань;
- *потреба в системному та якісному навчанні з особливостей дослідження фактів найтяжчих міжнародних злочинів.* Запит на проходження навчання з особливостей розслідування воєнних злочинів і міжнародних стандартів роботи з ними залишається актуальним. Попри те, що війна на території України триває з 2014 року, а після 24 лютого 2022 року масштаби її наслідків набагато зросли, відповідні навчальні програми для слідчих, прокурорів та суддів з'явилися переважно після 2022 року за підтримки міжнародних організацій. Водночас програми навчання для слідчих СБУ були поодинокими й не мали системного характеру. Зважаючи на досвід роботи слідчих і їхню виключну підслідність щодо цієї категорії злочинів, серед інших органів правопорядку вони мають бути в пріоритеті професійної підготовки.

Оскільки до 2014 року Україна не мала досвіду розслідування найтяжчих міжнародних злочинів, пошук підходів до проваджень усе ще формується, попри те, що збройний конфлікт триває вже більш як десять років. Наразі практика оцінки схожих фактів порушень може відрізнитися в різних областях. Цьому сприяє також відсутність гармонізації кримінального законодавства з міжнародним правом. Зокрема, стаття 438 КК прямо не передбачає кваліфікацію катування як воєнного злочину, проте охоплює це порушення в межах форми об'єктивної сторони «інші порушення законів та звичаїв війни». Натомість на практиці органи правосуддя по-різному тлумачать поняття «жорстоке поводження з цивільним населенням» у межах статті 438 КК, що також, на думку суддів, може охоплювати й катування.

²⁰⁷ Кримінальна юрисдикція під час воєнного стану: у ККС ВС обговорили результати діяльності за 2022 рік. URL: <https://court.gov.ua/press/news/1376764/>

²⁰⁸ Прямий «приліт» у будівлю поліції і люди під завалами. Що відомо про обстріл Кривого Рогу. РБК-Україна, 2024. URL: <https://www.rbc.ua/rus/news/ryamiy-prilit-budivlyu-politsiyi-i-lyudi-1727431104.html>; Росія вдарила по відділку поліції у Кривому Розі: один загиблий, понад пів сотні поранених. BBC Україна, 2023. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/news-66750413>; Унаслідок ранкового ворожого обстрілу 23 січня 2024 року приміщення Шостого апеляційного адміністративного суду зазнало пошкоджень. Шостий апеляційний адміністративний суд, 2024. URL: <https://baas.gov.ua/ua/media-kaas/news/5664-unaslidok-rankovogo-vorozhogo-obstrilu-23-sichnya-2024-roku-primishchennya-shostogo-apelyatsijnogo-administrativnogo-sudu-zaznalo-poshkodzen.html>; Внаслідок обстрілу Харкова пошкоджено приміщення одного з судів міста. Судова влада України, 2024. URL: <https://court.gov.ua/press/news/1541488/>; Унаслідок обстрілу Херсона була пошкоджена будівля суду. Most, 2024. URL: <https://most.ks.ua/news/url/unaslidok-obstrilu-hersona-bula-poshkodzhen-budivlja-sudu-foto/>; Заступник Голови ВС відвідав Господарський суд Харківської області, який зазнав руйнувань внаслідок ворожого обстрілу. Верховний Суд, Facebook, 2024. URL: <https://www.facebook.com/share/p/19spZwkkf/>

²⁰⁹ Правосуддя на сході України в умовах збройної агресії Російської Федерації. Звіт за результатами дослідження спроможності судової системи забезпечувати правосуддя в умовах збройного конфлікту на сході України 2016–2017 рр. Міжнародний фонд «Відродження», 2018. URL: https://www.irf.ua/content/files/justice_in_eastern_ukr.pdf; Правосуддя за міжнародні злочини внаслідок агресії РФ: позиція суддів, ветеранів / ветеранок та запит населення України. ГО «Ukrainian Legal Advisory Group», Інститут миру та порозуміння. Київ, 2023. URL: https://drive.google.com/file/d/1CAyeS5adPCc_L_k5z3TzFw5CGRQMsGt/view

Оскільки переважна частина проваджень за статтею 438 КК розглядається за відсутності обвинуваченого, виникають сумніви в якості та об'єктивності таких процесів. Винесені рішення практично не оскаржуються, а результатами розгляду справ стає винесення обвинувальних вироків судами. З однієї сторони, підхід слідства та прокуратури щодо передачі цих проваджень до суду за відсутності обвинувачених пояснюється необхідністю звернути увагу на постраждалих від найтяжчих міжнародних злочинів і дати їм можливість бути почутими. Але з іншої сторони, винесені рішення формують лише статистику та не виконуються по суті²¹⁰.

11.6. РЕКОМЕНДАЦІЇ

1. Невідкладно внести зміни до КК, які будуть стосуватися: гармонізації найтяжчих міжнародних злочинів відповідно до розуміння міжнародного права; перегляду та внесення змін до статей 27 (Співучасть) та 28 (Спільне вчинення злочину) для їх узгодження з міжнародними стандартами розуміння форм участі у вчиненні злочину, допомоги та сприяння, спільної злочинної діяльності.
2. Внести зміни до КПК у частині: передбачення альтернативної підслідності за статтею 216 для слідчих НПУ з розслідування злочинів, внесених до Розділу XX КК; положень, які визначають порядок зберігання речових доказів і систему їх передачі під час провадження щодо найтяжчих міжнародних злочинів; визнання інформації з відкритих джерел як доказу та імплементації міжнародних стандартів за Протоколом Берклі щодо їх верифікації й зберігання.
3. У частині дотримання права на справедливий судовий розгляд важливо забезпечити виконання релевантних рішень ЄСПЛ для запобігання порушенням норм ЄКПЛ, які часто фіксуються на практиці, зокрема щодо тривалості кримінальних проваджень, продовження запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою, реалізації права на захист тощо.
4. Розробити необхідне законодавство, яке буде стосуватися захисту потерпілих і свідків від найтяжчих міжнародних злочинів, і додати підхід, орієнтований на потерпілих.

²¹⁰ Needs Assessment of Ukraine's Justice System: Delivering Meaningful Justice to the Victims and Survivors of the Armed Conflict. ULAG, 2024. URL: <https://ulag.org.ua/reports-and-materials/needs-assessment-ukraines-justice-system/>

АЛЬТЕРНАТИВНИЙ ЗВІТ

до Комітету ООН проти катувань
щодо виконання Україною своїх міжнародних
зобов'язань за Конвенцією проти катувань
та інших жорстоких, нелюдських або таких,
що принижують гідність, видів поведження
і покарання
